

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Володимир Савченко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ РЕГІОНУ

Цю статтю авторові хочеться розпочати не лише з економічних проблем. І не випадково. Не дають одразу ступити на вивірену стежу свіжі враження від недавнього перебування в північних районах області. А вони, зізнаюся, дуже тяжкі. Здається, ще ніколи не було там такого запустіння, такого розпачу і такого почуття безвиході. Зрозуміло, за моєї пам'яті. Бо ж не думаю, що наші предки, які населяли цей край, вселилися під час татаро-монгольської навали чи походу Лжедмитрія, чи навіть під час бунту Івана Болотникова, не кажучи вже про гітлерівську окупацію. Та серцю не накажеш. І воно кличе до чогось світлого і райдужного.

Краянам є чим пишатися. Вони — творці величних пам'яток культури, героїчні месники, переможці багатьох битв. Та й хліборобів і людей майстровитих у цих місцях доволі!

То в чому ж річ? Що сталося з цим краєм?

Втрата території? Навряд чи. На карті одної лише Європи немало карликових держав, що живуть, як у Бога за пазухою! Недостатня кількість корисних копалин? Теж ні. Адже багато держав взагалі нічого не мають, але це не заважає їм процвітати. Землі? На такі лани, угіддя, ліси гріх нарікати!

То чому ж захиріли? Чому плентаємося у хвості життя?

Мимоволі повертаєшся до одної й тої ж думки: винен передовсім тоталітарний режим, що нівечив свідомість, ламав традиції, вів у нікуди. Система, нав'язана більшовицькою владою, якою послуговувалися нерідко люди — невмійки та ще й з червивою душею, призвела до цього. І, звичайно, байдужість та неувага з боку «столиць» до периферії.

Ось і зараз автор познайомився з проектом документів, за яким передбачається федеральний устрій України і за яким Чернігівщина має потрапити до Київської територіальної одиниці. Проймає острах, читаючи цей виплід хворобливої фантазії. Знову привид гігантоманії, від якого вже давно потікали розумні люди і який є не що інше, як страшний молюх. Адже гігантоманія — то не прорахована, виважена інтеграція!

Перед очима постають райцентри Батурина, Остер, Понорниця, Мала Дівиця, які, втративши статус райцентрів, занепали, захиріли, знелюднілись.

Навіть Батурину, колишній столиці Гетьманщини, нелегко підвести голову, ожити, стати справжнім центром історії та культури Присейм'я.

Чи не подібна доля готується гарячими головами і обласним центрам, серед яких і перлина міст — Чернігів?

Автор сподівається, що цього не буде, що здоровий глузд підкаже реформаторам інші шляхи. Та, здається, нагорі федеральна сверблячка дещо вщухає. Аби ж то! Та й назовсім! Аргументи для цього вагомі. В Україні, звичайно, потрібний сильний центр з відповідними важелями політичного та економічного управління, як необхідне і розширення повноважень місцевої влади та її відповідальності.

Але повернемося до нашого регіону.

Чернігівщина, будучи « правонаступницею » величезного князівства, а потім однієї з найбільших губерній і нині за розмірами території ділить друге-третє місце з Дніпропетровщиною, поступаючись лише Одещині.

Та територія — то ще не все. Стан справ у нашому краї найповніше характеризує демографічна ситуація. Чернігівщина — одна з областей України, де протягом тривалого часу відсутній приріст населення. Його чисельність, починаючи з 1950 року, зазнала значних змін. До 1959 року зростання загальної кількості населення уповільнювалося, а після цього почалося зменшення. За цей час чисельність жителів зменшилась на 12 відсотків, а в порівнянні з довоєнним 1940 роком — на 22,5 відсотка. Довоєнна чисельність населення так і не була досягнута, хоча в цілому по Україні цей рубіж перевершений ще 1958 року. Щорічне зменшення населення протягом останніх 10 років становить в середньому 6,4 тис. чоловік.

Сільське населення почало зменшуватись вже після 1950 року. За цей період чисельність сільських мешканців зменшилась на 640 тисяч або на 52 відсотки.

Значне зменшення населення відбулося внаслідок високої міграції його за межі області. В основному це стосується селян.

У перші післявоєнні роки міграція була викликана вагомими причинами, передовсім необхідністю використання робочої сили на відбудові об'єктів індустрії. Зведення великих новобудов у Донбасі, Придніпров'ї та інших районах привели до збільшення робочих місць у промисловості та будівництві. В результаті вплив населення набув стабільного характеру.

Протягом останніх 10 років найбільша кількість мігрантів осідала в Києві та Київській області, а також в сусідніх Сумській і Гомельській областях. Потяг мігрантів у ці райони викликаний в основному вищою заробітною платою, вирішенням житлових проблем.

Так, наприклад, швидкий промисловий розвиток Шостки Сумської області сприяв масовому виїзду молоді в основному з сіл Новгород-Сіверського та Коропського районів, що призвело до обезлюднення цього куточка Чернігівщини. Зусилля по наданню молоді робочих місць, для чого в Новгороді-Сіверському планувалося збудувати філіал виробничого об'єднання «Чернігівський радіоприладний завод» на 6 тисяч чоловік, не досягли мети.

Як свідчать статистичні дані, дві третини сільських населених пунктів не мають лазень, дитячих дашкільних закладів, підприємств служби побуту; половина — шкіл, відділень зв'язку; 42 відсотки — закладів охорони здоров'я; чверть — закладів культурного обслуговування, 10 відсотків — стаціонарних підприємств торгівлі.

За останні двадцять років середня людність на селі знизилася з 604 до 396 чоловік, тобто на 34,4 відсотка. За цей час з карти Чернігівщини зникло 36 населених пунктів. Нині в області існує 49 поселень з кількістю жителів до 10 чоловік (переважно пенсійного віку), в 28 поселеннях немає жодного жителя. До речі, всі ці «точки» можна досить ефективно використати для організації фермерських господарств. Але це вже окрема розмова.

В області склалася регресивна структура населення. Особи пенсійного віку становлять понад 29 відсотків. Це найвищий показник в Україні. У сільській місцевості становище ще складніше. Особи віком старше працездатного становлять 42 відсотки, а в окремих районах — понад 50. Протягом значного періоду область не має відтворення робочої сили. Це проявляється в постійному скороченні частки населення працездатного віку, як основи формування трудових ресурсів.

Характерною ознакою демографічної ситуації в області є падіння народжуваності та швидке зростання смертності. Зниження народжуваності — процес не новий, він почався ще в 1987 році. Не нова і динаміка росту смертності. Соціально-економічна криза тільки посилила обидва ці процеси.

Сьогодні депопуляція охопила всі райони області і прогресує далі. Якщо в 1983 році кількість народжень і смертей були на одному рівні, то в минулому році померло на 11,8 тисячі чол. або в 1,9 раза більше, ніж народилося.

Основними причинами смертності населення області залишаються хвороби системи кровообігу, органів дихання, нещасні випадки. Дедалі більше даються взнаки наслідки Чорнобильської катастрофи.

Разом з тим з нами сусідує Гомельська область республіки Білорусь, розвиток якої в цілому, як і самого обласного центру, до останнього часу відбувався значно інтенсивніше. Між тим, землі та клімат там не кращі, населення не більш підготовлене до висококваліфікованої праці. А промисловість, будівництво і сільське господарство розвивались значно швидше, рівень життя за якихось двадцять останніх років піднявся. У чому ж тут справа? Та тільки в тому, що державна влада сусідньої республіки «поставила» на цей регіон, приділила йому достатню увагу, подала всебічну, включаючи фінансову, підтримку. Такої підтримки наш регіон всі ці роки не мав.

Останнім часом ситуація на Чернігівщині ще більш ускладнилася. Область, як уже мовилося, межуючи з Росією та Білоруссю, займаючи унікальне геополітичне становище, не має від цього жодних вигод, а тільки одні труднощі і проблеми. Фактично розірвані традиційні добросусідські відносини та господарські зв'язки з Гомельською та Брянською областями. Так, у кожній державі, в тому числі і в Україні, мають бути свої кордони, своя прикордонна і митна служби. Але вони повинні не заважати, а розумно сприяти господарській діяльності, життю регіонів. Все, що вигідно області і державі, мусить використовуватися.

Говорячи про вільну економічну зону чи район, яким дісталася стільки критики, автор не має на увазі відгородитися колючим дротом чи парканом. Під ними він розуміє спільну і корисну всім економічну та соціальну співпрацю, співдружність людей, що населяють прикордонні території. Вільними економічними зонами та районами треба займатись, це питання необхідно розв'язувати.

Подальшому вирішенню проблеми сприяє і той фактор, що навесні 1994 року Чернігівщині разом з деякими іншими регіонами був наданий статус прикордонної області. Потрібно, щоб цей документ «обріс» необхідними конкретними рішеннями та діями державних і місцевих органів влади.

На що необхідно спиратись при плануванні розвитку регіону? На вигідне географічне та геополітичне розташування області, її історико-архітектурну спадщину, м'який клімат, туристичні і рекреаційні можливості. Звичайно ж, і на нафтові промисли та можливості лісодобувної і лісопереробної промисловості, потенціал сільськогосподарського та промислового комплексу (особливо підприємств переробної галузі та військово-промислового комплексу і конверсії). І в першу чергу на наш людський потенціал висококваліфікованих, досвідчених, роботящих і дисциплінованих в основі своїй людей. Вони готові працювати, але повинні відчувати і віддачу за працю, покращення соціальних умов, просто людських умов праці та відпочинку.

Що ж ми маємо сьогодні? Наша область разом з Київською та Республікою Крим (і тільки вони в Україні) внесені до всесвітнього каталогу міжнародних туристичних маршрутів, виданого у Франції 1993 року. Наведу його повністю: Київ — Козелець — Чернігів — Сосниця — Новгород-Сіверський — Корюків — Батурини — Ніжин — Прилуки — Канів — Київ. Багата мальовничими місцями наша земля. Але необхідно розвивати індустрію туризму, закінчувати реставрацію пам'яток архітектури, яка іде нині такими повільними темпами, що ризикують, зведені для її здійснення, гниють і розвалюються, не дочекавшись проведення робіт.

Як приклад, можна навести реставрацію Крупницько-Батуринського монастиря. Така ж важка доля палацу К. Розумовського у вже згаданому Батурині. Його відбудова ведеється понад тридцять років. Кожен новий відтворювач старовини починає з того, що... знищує і руйнує, як помилково зведене, все те, що створив його попередник. За те гаражі біля палацу Розумовського вирости впевнено і швидко.

Враховуючи мізерну кількість коштів, які виділяються на реставрацію пам'яток архітектури, а також великі кошти, що може дати індустрія туризму (в деяких розвинених країнах Європи вона дає до 10 відсотків валового національного прибутку), автор намагався залучити інвестиції в цю сферу. Був проведений ряд зустрічей з керівниками Національного банку, а також комерційних банків України. Вони виявили значну зацікавленість. Було визначено шість споруд великої історичної ваги, які планувалось реставрувати в першу чергу.

Кошторисна вартість робіт в цінах першої половини 1993 року складала понад 21 млрд. крб. У принципі згода на таку суму інвестицій була досягнена за умови, що реставраційні роботи будуть проведені в максимально короткий термін — 2—5 років. Це й зрозуміло. В іншому разі не буде ніякої віддачі від туризму в недалекому майбутньому. Та й інфляція не дремає, гроші знеціняться. Місцеві ж будівельні організації запропонували такі темпи освоєння коштів і проведення робіт, що вони будуть закінчені (по палацу і флігелях садиби К. Розумовського) за 41 рік, відновленню Густинського монастиря у с. Густиня Прилуцького району — за 220 років, комплексу споруд Єлецького монастиря у Чернігові — за 260 років і так далі. На більше, мовляв, потужностей не вистачає. Спроб мобілізувати додаткові власні ресурси, запросити на допомогу реставраторів інших областей так і не було. Стає прикро не так за втрачені можливості від прибуткового туризму, як за саме ставлення відповідальних осіб до нашої історико-архітектурної спадщини.

На закінчення розмови про організацію роботи в туристичному та оздоровчому напрямках хотілося б дещо зупинитись на рекламі індустрії туризму в нашій області. В усьому світі знають про чорнобильську катастрофу. Так, це наш біль, наше горе. Але ж скільки фактично не вражених радіацією куточків чарівної природи ще у нас залишилося! Про це треба писати, розповідати, давати інформацію. Потрібно займатись своєрідним маркетингом туризму та відпочинку.

Але що б ми там не говорили, найбільше нас турбують сьогодні сільське господарство і промисловість. Автор вважає, звичайно ж, не претендуючи на оригінальність думки, що від їх ефективного функціонування в основному залежить соціально-економічний стан держави чи регіону, рівень життя його людей.

Те, що зроблено в фінансовій, кредитній і ціновій політиці держави в кінці 1994 року, нагадує кінець року попереднього.

Держава «накачала» грошовою масою економіку через пільгові кредитні лінії. Це було необхідно. Але потім видачу кредитів практично заборонили. Зупинилось виробництво, різко зменшились його обсяги. За відсутності ідентичної товарної маси величезна кількість грошей призвела до різкого зростання цін. Поки не працює виробництво, ні про який підйом економіки не може бути й мови. Стабілізація і наступне нарощування обсягів виробництва — головне економічне завдання загальнодержавних органів управління на сьогоднішньому етапі. На нього слід спрямувати всі зусилля. Це тверде переконання автора.

Коротко зупинимось на питаннях господарського розвитку регіону. При цьому не хотілося б переобтяжувати статтю цифрами, що характеризують спад виробництва. Їх достатньо наведено в пресі, вони мають об'єктивний характер.

Дещо про основні проблеми. Розпочнемо з сільського господарства. Необхідно зупинити спад поголів'я в громадському секторі тваринництва. Особливо це стосується великої рогатої худоби та свиней. Без цього ми не будемо мати достатньо продуктів харчування для населення та сировини для промислової переробки. Разом з тим, враховуючи ситуацію на селі та природні особливості області, необхідний прискорений розвиток м'ясного скотарства, перехід на цей напрямок як визначальний.

Поряд з розвитком картоплярства та льонарства, як основних рослинницьких культур Полісся, де державою деякі проблеми вже вирішені, але більшість ще потребують уваги та допомоги, особливу роль в комплексі має відіграти вирощування зернових культур та буряків.

Все це повністю стосується й індивідуального сектора, і фермерства. Необхідно використати всі можливості для нарощування обсягів виробництва. Не буде достатньої кількості продукції, що виробляється, — не буде ні заможних господарств, ні бартерних та експортних можливостей, ні потужної та ефективної промпереробки. Об'єктивних і вагомих причин розвалу виробництва, в першу чергу сільськогосподарського, дуже багато. Але все ж ми повинні слідувати відомій тезі управлінців: «Хто не хоче працювати, шукає причину, а хто хоче — шукає засоби вирішення проблем».

У нашу переробну промисловість, в першу чергу молочну та м'ясну, а також по переробці шкіри великої рогатої худоби, льону, картоплі і так далі, звичайно ж, потрібні інвестиції. Це питання можна вирішити. Але інвестиції ці необхідні і можливі лише за наявності сировинної бази, про що вже говорилося вище.

У галузі промисловості потрібна переорієнтація заводів воєнно-промислового комплексу на випуск конкурентоздатних товарів народного споживання, особливо складної побутової техніки, а також для потреб агропромислового комплексу. Першочерговим завданням є створення спільних підприємств по видобуванню та забезпеченню енерговосіями, особливо нафтопродуктами.

Використовуючи вигідне географічне становище, давайте створювати спільні господарські структури з підприємствами сусідніх держав, областей. Не треба боятися взаємовигідного проникнення капіталів, виробництв, цьому необхідно сприяти.

Автор ще раз наголошує, що першочергові зусилля і допомога повинні бути спрямовані на розвиток виробничого сектора.

Посилена увага має приділятися підготовці управлінців та фахівців нової формації. У зв'язку з цим дуже перспективним бачиться відкриття в регіоні Поліського університету та Поліського відділення Академії наук України.

Звичайно ж, автор зупинився не тільки на деяких, на його думку, важливих економічно-культурних проблемах.

Особливим напрямком, який викликає велику стурбованість, є торговельне обслуговування села. Споживспілка в цілому неспроможна комплексно вирішувати цю справу. Вона фактично працює сама на себе, є повним монополістом. Потрібне її розукрупнення, налагодження заготівельного та виробничого секторів. Тоді будуть зникати проблеми, подібні до збирання грибів лисичок, які надзвичайно вигідні всім бізнесменам нової формації, але до яких не доходять руки у наших споживчих товариств, або осінньої заготівлі у населення тварин чи весняної — яєць, на що у споживспілки завжди не вистачає готівки та і грошей на рахунку, до речі, теж, на відміну від індивідуальних заготівельників. Ті все знайдуть. То навіщо ж нам тримати у єдиному комплексі цю громіздку заформалізовану і негнучку організацію?

На закінчення хотілося б сказати таке. Останнім часом держава зробила певні кроки в напрямку комплексного підходу до розвитку нашого регіону. У першу чергу це стосується Державної програми розвитку поліських областей, розробку якої планується закінчити в 1995 році. Програма відпрацьовується з урахуванням конкретних заходів та термінів їх виконання, бюджетного фінансування і охоплює всі найважливіші напрямки життєдіяльності регіону.

Завдання органів місцевої влади, керівників всіх рівнів — активно працювати над розробкою та виконанням програми, добитися її впровадження в життя. Автор вважає, що це дасть позитивні наслідки, буде сприяти поліпшенню соціально-економічного становища в області. Регіон має перспективи розвитку і їх необхідно використати.

ЗАКРИВАВЛЕНЕ ПРИДЕСЕННЯ 1918—1919 рр.

«Терор — марні жорстокі, здійснювані людьми, які самі бояться».

Ф. ЕНГЕЛЬС.

Останнім часом ми дедалі частіше замислюємося над нашим минулим.

Хто ми? Чий сини?

Яких батьків?

ці питання непокоять думку, будять національну свідомість, примушують «в пекельних муках» згадувати «загублене ім'я». Споконвічне бажання самим господарювати на власній землі було негасимим ідеалом для українського народу. Гадалося, що після падіння самодержавства українці, як й інші народи, розправлять крила, виявлять свою національну індивідуальність. Однак історія розпорядилася інакше: більшовицький переворот перекреслив ці надії. Народилася нова імперія, влада в якій монополює належала привілейованій верстві — партійній бюрократії, а на політичній арені з'явилася «нова історична спільність» — «советський народ».

За час свого володарювання більшовицько-комуністичній диктатурі вдалося створити витончену систему придушення інакомислення (навіть у власному середовищі). У різні роки вона мала або кривавий, аж до геноциду проти власного народу включно, або більш «цивілізований», як-то за хрущовської відлиги і горбачовської перебудови, характер. Ця система скалічила та обірвала життя десятки мільйонів ні в чому не винних людей, серед яких були і мільйони українців. «Мало якому народові в світі доводилося переживати трагічнішу, нещаснішу долю, як та, що зазнав за своє історичне життя... народ український»¹, — писав свого часу академік С. Єфремов, який, до речі, і сам став жертвою цієї системи. Але ми не знали про це, бо десятиліттями істину ховали в глибинах архівних і бібліотечних спецховищ, а історію писали і переписували, не відступаючи від лискучих рамок героїчно-переможної партійної концепції. Тільки зараз народові повертається правдива історія без перекручень, деформацій і відкритої брехні. Тільки тепер ми можемо впевнено сказати, що в Україні була практично відсутня база для так званої соціалістичної революції, а тим більше для братовбивчої громадянської війни. Вони були експортовані з Росії, нав'язані Центральній Раді, а потім Директорії російськими комуністами, до яких приєдналася більшість місцевих більшовиків (в основній своїй масі росіяни і євреї). Як приклад, проаналізуємо результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів, які відбулися в Україні в листопаді 1917 р. З 7,6 млн. виборців за українських есерів віддали голоси 3,4 млн. (45%), за українських соціал-демократів — 0,5 млн. (6,5%), за російських есерів — 1,9 млн. (25%), за більшовиків — 754 тис. (10%)². Причому, з цих 754 тисяч 478 тисяч голосів вони набрали на двох фронтах (Південно-Західному і Румунському) та на Чорноморському флоті. Тобто, якщо відкинути військових, з-поміж яких були представники різних регіонів Росії, то за більшовиків проголосувало лише 276 тис. виборців (бл. 5%). Програла вони вибори і на Чернігівщині. За українських есерів віддали голоси 484156 чол. (49,7%), за російських есерів — 105529 чол. (10,8%) і за більшовиків — 271174 чол. (27,8%)³.

Однак це вже не могло принципово вплинути на подальший перебіг подій. В. Ленін, як розумний політик, звичайно ж врахував розклад політичних сил в Україні. Оскільки для прямої збройної агресії на той час у нього не було ні сил, ні можливостей (Брестський мирний договір з Німеччиною ще не був підписаний), то, як пише Т. Гунчак, почалася ця агресія «зі спорадичних виступів більшовицької армії». Загальна тактика більшовиків зводилася спочатку до того, що їхні загони захоплювали українські міста і проголошували там радянську владу. У тих акціях їм допомагали більшовицькі бойові дружини, які склалися з місцевих, переважно міських, елементів. Ця тактика цілком відповідала політиці Леніна, метою якої було створити враження, що воює проти Центральної Ради не російський радянський уряд, а солдати, селяни і робітники України, котрі прагнуть скинути небажану їм владу. Паралельно більшовики повели справжній пропагандистський наступ». ⁴ І така тактика виявилася цілком успішною. 26 грудня 1917 р. (8 січня 1918 р. за н. ст.) більшовики захопили Харків, 19 січня (1 лютого) 1918 р. — Полтаву, 24 січня (6 лютого) — Ромодан і Кременчук. Вранці 26 січня (8 лютого) червоні війська увійшли до Києва.

Але ще до цього, у листопаді — на початку грудня 1917 р. у селах України почали з'являтися «революційні» агітатори, що приїхали з Півтера. «Прийшовши в поселення у солдатській формі, маючи при собі всілякого роду зброю і відрізняючись особливою зухвалістю і нахабством, ці особи взялися за організацію військово-революційних комітетів, — писав у своєму звіті у березні 1918 р. начальник Чернігівської повітової міліції. — Вони склали постанови про вибори членів комітету і пропонували мешканцям даного поселення ці постанови підписувати. Траплялося, що значна частина населення спочатку ухилялася від підписання цих самочинних документів, але, кінець кінцем, під тиском і погрозою озброєних хуліганів давала свої підписи на постанови. А тих, хто ухилявся, оголошували контрреволюціонерами і застосовували до них смертну кару». ⁵ Агітатори закликали селян громити поміщицькі економії, у першу чергу найкультурніші із них, під ленінським гаслом «грабуй награбоване». Внаслідок цього по багатьох повітах Чернігівщини прокотилася хвиля погромів і пограбувань. «Дикі орди нічого не залишали в економіях, що громилася. Тягли коней, волів, корів, свиней, хліб, плуги, борони, меблі і інший домашній посуд, господарські заготовки продуктів, знищували конторські книги, зривали з петель двері, виривали віконні рами, лічні засуви, душки, гвіздки, розбирали по частинах складні дорогі сільськогосподарські машини — молотарки, сортувалки, сівалки, жатки, снопов'язалки». ⁶ І все це, як правило, супроводжувалося брутальним насиллям і зловживаннями. Тільки протягом листопада-грудня 1917 р. у Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях розгромили близько 150 маєтків. ⁷ Цим свавіллям у багатьох випадках керували сільські комітети. «Всі ці сільські «військово-революційні» комітети діяли як кому заманеться, не рахуючись ні з законами, ні з нормами моралі. Наприклад, члени Седнівського ВРК Чернігівського повіту встановили собі місячний оклад у 150 карбованців, а оскільки грошей не було, то обклали контрибуцією власників шкіряних заводів у Седневі, розсилаючи їм повістки такого змісту: «Пропонуємо Вам внести 20 000 крб. При невиконанні цього протягом 3-х діб з дня отримання повістки Ваше майно буде конфісковане, а Ви будете віддані до суду військово-революційного трибуналу». Були також повістки на 10 000, 5 000, 1 000, 500 карбованців».

Члени ВРК села Локнистого Березнянської волості заарештували двох селян, звинувативши їх у контрреволюції: ті не з'явилися на сход, організований ВРК, не поставили своїх підписів на постанові і не взяли

участі у розграбуванні поміщицької економії. Коли ж трибунал при Березнянській Раді їх виправдав, то голова Локнистенського ВРК знову цих селян заарештував, вивів у поле і розстріляв. Було вбито членами ВРК і начальника Березнянської міліції, який спробував роззброїти місцеве населення.⁹ «Крайньою ж непримиренністю відрізнялася більшовицька діяльність тих ВРК, на чолі яких стояли матроси Балтійського флоту»,¹⁰ — констатував у звіті начальник Чернігівської повітової міліції.

У самому ж Чернігові господарював червоногвардійський загін М. Порадіна, який без бою захопив місто 21 січня (3 лютого) 1918 р. «У перші ж дні нова влада заявила себе як влада терористична», — писала 7 березня 1918 р. газета «Черниговский край». Ось частковий перелік тих «подвигів», які учинили порадинці за період свого перебування у Чернігові (вони залишили місто 16 лютого (1 березня) 1918 р.): 1) Розгромили і пограбували садибу Савича на Бобровиці: 3/4 худоби перерізано, в домі розбиті і поламані всі меблі (у т. ч. і рояль), збиті прикраси з груб, пошкоджені картини, знищена бібліотека; 2) У кількох осіб «реквізовано» коней; 3) У магазинах вилучено велику кількість товарів і видано «платіжні розписки»; 4) У багатьох помешканнях проведені обшуки, які супроводжувались крадіжками матеріальних цінностей; 5) Була визначена контрибуція в 675 тис. карбованців на організацію, установи і приватних осіб. Тільки втеча більшовиків врятувала місто від поголовного грабунку; 6) Убитий пострілом у потилицю гімназист М. Лебідь, ручною бомбою убитий офіцер Печеновський; 7) При повній забороні вживання спиртних напоїв у місцях постою більшовиків вони текли рікою, що брала початок з місцевого винного складу. При цьому відбувалося все те, що супроводжує п'яні оргії.¹¹ «А в останні дні свого перебування в місті Чернігові, — показував 27 березня 1918 р. міліціонер Ф. Райко, — як чини штабу, так і рядові «більшовики» майже постійно були в стані сп'яніння».¹²

15 (28) лютого 1918 р. солдати загону Порадіна у готелі «Царград» схопили двох писарів Управління військового начальника 24-річних Н. Чеботька та С. Ніколаєнка. Їх відвели до губернаторського будинку, де знаходився штаб більшовицького загону, і після короткої розмови з командиром вивели до саду і вчинили стрілянину. Чеботько був убитий наповал, а Ніколаєнко тяжко поранений (йому вдалося вижити). Як потім вихвалявся один з учасників екзекуції, Чеботька і Ніколаєнка розстріляли за те, що знайшли у них якісь «царські документи».¹³

Однак у 1918 р. більшовикам недовго довелося володарювати на українській землі. 9 лютого делегація Центральної Ради підписала у Бресті мирний договір з Німеччиною, згідно з яким австро-німецькі війська мали зайняти Україну. 18 лютого вони розпочали свій наступ, а вже 1 березня 1918 р. до Києва увійшли українські загони (німці і австрійці вступили до міста наступного дня). Ось як описував втечу «червоних» з Києва М. М. Могиланський: «Картина утечі більшовиків була вельми оригінальна: здавалося, пів-міста обивателів від'їздить або переїздить на нові квартири. Візники і підводи, навантажені усяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... і усе це неслося похапцем під охороною одного, двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками».¹⁴ Подібним чином, мабуть, тікав з Чернігова і Порадін. Але обоз награваного майна відбив селянський партизанський загін. Солдатів, які супроводжували обоз, частково перебили, а решта розбіглася.

Під час відступу більшовики влаштували справжній погром і у Козельці: убивали невинних, грабували крамниці, з казначейства забрали всю готівку, на пошті пограбували касу і прихопили всі телефонні апарати.¹⁵ У Конотопі при втечі реквізували у казначействі 273 тис. крб.,¹⁶ у Глухові розстріляли близько 400 чоловік, у тому числі й учнів місцевої гімназії, як майбутніх «буржуїв» (ініціатор цього злочину матрос-балтієць Циганок загинув випадково, заряджаючи бомбу, яка вибухнула у нього на колінах. Поміраючи, він заповів поховати себе у скленій місцевій поміщенні з належними почеснями, для чого червоногвардійці вигнали мешканців міста для участі у жалібній церемонії).¹⁷

Та й самі більшовики у своїх таємних зведеннях досить відверто характеризували ситуацію. Армія Ремньова (відступала по території Чернігівщини): «Згідно з телеграмою від 18 цього квітня, армія безладно відступає перед роз'їздами гайдамаків і німців, учиняючи грабежі і насильства, тероризуючи залізничників. Реальної сили тепер армія собою не являє». ¹⁸ Новозибківська група (теж відступала по чернігівській землі): «Загони цієї групи повністю деморалізовані і при перших серйозних діях розбігаються, не виконуючи покладених на них завдань, грабуючи навколишнє населення».¹⁹

Відтак німці й гайдамаки вже до кінця квітня 1918 р. зайняли майже всю Україну і Крим. Але жовтнева революція 1918 р. в Австро-Угорщині і листопадова революція в Німеччині дали можливість ленінському урядові анулювати 13 листопада 1918 р. Брестський договір і знову розпочати бойові дії проти України. У другій половині грудня 1918 р. група у складі 1-ї та 2-ї Українських радянських дивізій, загону І. Коженикова і загону так званих інтернаціоналістів (китайців, латишів, мадярів) почала наступ проти військ Директорії, створеної 13 листопада на чолі з В. Винниченком. Не відчуваючи значного опору, червоні війська вже 20 січня 1919 р. вийшли на рубіж Крути—Полтава—Синельниково, а 5 лютого оволоділи Києвом. Чернігів капітулював ще 12 січня під ударами богуців М. Щорса. Через деякий час після цього до міста прибув і каральний меч революції — губернська Надзвичайна комісія, яку очолював Левін. Чекісти спочатку розмістилися у готелі «Марсель», а потім перебралися до будинку по вул. Олександрівській (нині вул. Кирпоноса, зараз там міститься міська санепідемстанція), Чернігівська губЧК була організована найпершою серед губернських Надзвичайних комісій в Україні ще в серпні 1918 р. у м. Почепні. Прибувши до Чернігова, чекісти відразу приступили до виконання покладених на них більшовицькою партією завдань. Тільки за чотири засідання січня 1919 р. колегія губЧК «засудила» до розстрілу 17 чоловік «за активні дії проти Радянської влади» та «за службу у гайдамаків». ²⁰ Протягом січня-лютого 1919 р. були сформовані і повітові надзвичайки (правда, у червні 1919 р. вони були ліквідовані, а їхні функції надалі виконували відділи управління повітвиконкомів, а згодом повітполітбюро). «Тільки що утворені органи ЧК негайно приступили до активних дій по наведенню революційного порядку»,²¹ — писалося в одній з книг з історії ВУЧК. Як наводився цей революційний порядок і яке враження це справляло на місцеве населення, можна зрозуміти з такого факту. 29 березня 1919 р. колегія Остерської повітЧК засудила до розстрілу 14 чоловік. О 3 години ночі 30 березня у дворі місцевої тюрми відбулася еказекуція. Приречених вбивали у три партії. Один заарештований не хотів виходити з камери, однак його витягли силою і у коридорі застрелили в голову.²² Як показував згодом діловод тюрми С. Броварник, «фатальна ніч відняла душевний спокій і півжиття не тільки у мене, але й у всіх службовців тюрми, які були свідками всього, що відбувалося». ²³ Звичайно, такі випадки, про які миттю дізнавалося все місцеве населення, а також значні політичні прорахунки більшовиків, особливо в політиці на селі, не могли не призвести до масових

виступів проти радянської влади. Тільки у квітні 1919 р. у Чернігівській губернії було зафіксовано 19 таких виступів.²⁴

Одним з перших у березні-квітні 1919 р. проти більшовиків виступив начальник Борзнянської міліції Шекера. Тільки з села Максимівки у його загін вступило близько 100 чоловік. Взявши Ічнію, Шекера повів наступ на Борзну і теж взяв її.²⁵ Пізніше повідомлялося, що до виступу Шекери Ічніянська парторганізація нараховувала 25 чоловік, а після початку виступу — тільки 7.²⁶ Становище для більшовиків стало просто критичним: радянські органи не функціонували, активісти розбіглися, а дехто примкнув до повсталих. І тому, після відновлення радянської влади у Борзні, 24 травня 1919 р. було створено повітовий оперативний штаб «п'яти», на який покладалася «вся влада в придушенні всіх спроб проти Радянської влади найсуворішими заходами».²⁷ Вже у червні 1919 р. штаб «п'яти» у повітовому центрі викрив контрреволюційну організацію з 58 чоловік. Керівники цієї міфічної організації були розстріляні. Але більшовики отримали протилежний ефект від того, на який сподівалися. 2 липня 1919 р. Борзнянський уком КП(б)У доповідав у Чернігів: «У період часу з 20 червня і по даний час банди до того збільшилися, що з невеликими загонами, які посилаються у службових справах, вступають у відкритий бій».²⁸

У тому ж таки Борзнянському повіті діяв великий загін отамана Ангела, організований ще у грудні 1918 р. Загін частенько навідувався до с. Іванищі Прилуцького повіту, де у квітні 1919 р. підняв повстання проти більшовиків отаман П. Вернигора. Одним з приводів до цього послужило засудження до розстрілу «за контрреволюцію» колегією Прилуцької повітЧК 80 чоловік. В ніч з 12 на 13 квітня 46 з них встигли розстріляти, але над іншими виконання вироку призупинили «внаслідок придушення відкритих повстань, що вибухнули».²⁹

Влада відповідала на антибільшовицькі виступи посиленням репресій і політикою червоного терору. У газетах, офіційних документах дедалі частіше почали з'являтися заклики до нещадної боротьби з куркульською контрреволюцією. Так, 15 липня 1919 р. в газеті «Вісті ВУЦВК» було вміщено статтю голови РНК України Х. Раковського про куркульські повстання. Поряд зі звичними закликами до нещадного їх придушення там містилася і така «езуїтська» думка: «...вважати село колективно відповідальним за бандитські дії, які відбуваються в його районі». Через два дні ця теза знайшла розвиток у постанові Ради робітничо-селянської оборони. Цією постановою надавалися широкі репресивні права як губкомітетам оборони, так і повітовим виконкомам. Зокрема, повітвиконкоми мали право: «а) під круговою порукою населення покласти на всі села кожного району відповідальність за які б то не було заворушення, а тим більше виступи, зобов'язавши населення доводити до відома волосних військових комісарів про всіх підозрілих осіб, помічених у селах...; б) з сіл, виявлених у співчутті або прихованні контрреволюційних банд, взяти заложників з числа куркулів-багатіїв і у випадку контрреволюційних виступів — заложників розстріляти». Вони могли також накладати контрибуцію, виселяти сім'ї ватажків і призвідників повстань, конфіскувати їхнє майно. Губкомітетам оборони надавалося право оголошувати стан облоги у місцевостях, охоплених повстаннями, влаштовувати у повітах і районах польові військкресвітрибунали і т. п.³⁰

Фактично влітку 1919 р. в тилу Червоної Армії існував справжній внутрішній фронт. Антирадянські виступи стали масовим явищем. У них брала участь значна кількість селян, у тому числі і найбільш бідних. Тільки за дві декади липня 1919 р. таких виступів в Україні НКВС зареєстрував 207.³¹ Про розмах селянського руху на Чернігівщині можна судити з того, що 18 липня 1919 р. вся територія губернії для бо-

ротьби з повстанцями була розділена на 3 бойові райони: 1) Крелевський (Новгород-Сіверський, Глухівський і Крелевський повіти); 2) Середній (Чернігівський, Ніжинський, Конотопський, Борзнянський, Городнянський і Сосницький повіти); 3) Остерський (Козелецький і Остерський повіти). Кожен район у свою чергу розділявся на бойові дільниці (від 3 до 6).³² Тоді ж вся «буржуазія» Чернігова була поділена на 4 категорії: 1) «контрреволюційна буржуазія», яку потрібно було взяти в заручники і тримати під вартою; 2) «велика буржуазія» — підлягає зарахуванню у перші роти робочих батальйонів для найважливіших робіт; 3) «середня буржуазія» — підлягає зарахуванню у тилове ополчення; 4) «дрібна буржуазія» — стоїть на обліку.³³ 21 липня 1919 р. губкомітет оборони постановив: «Наказати всім повітам взяти із сіл заручників (куркулів)». 28 липня 1919 р. відновив роботу Надзвичайний ревітрибунал (звичайні ревітрибунали діяли постійно) на чолі з О. Одишним і відразу ж постановив у порядку чергового терору розстріляти 23-річного М. Лабарського.³⁴

Комуністична влада тільки у політиці червоного терору, в арештах і взятті заручників вбачала вихід із ситуації, що склалася. Арешти набули масового характеру. Про це, наприклад, свідчить і такий факт: 20 липня 1919 р. наркомзем України В. Мещеряков змушений був направити телеграму до Чернігівської губЧК і до губкомітету оборони з протестом проти незаконних арештів агрономів у повітах губернії, які «явно ставлять під загрозу збирання врожаю».³⁵

Наведемо ще два витяги з документів, які стосуються літа 1919 р. і характеризують ситуацію на Чернігівщині. «У Бахмацькому повіті масовий бандитизм. Банди чисельно ростуть. Червоноармійці 20-го Радянського полку, незадоволені привілейованим становищем командирів, самочинно залишають полк (був розташований у Бахмачі, — В. Р.)».³⁶ «В Синявці Чернігівської губернії агітували не йти до Червоної Армії, бити комуністів і жидів. Члени волвиконкому втекли. Загін комуністів, який прибув з Корюківки, ліквідував банду. Частина куркулів розстріляна».³⁷

У кінці липня — на початку серпня 1919 р. (точну дату встановити не вдалося) в Чернігові чекісти розстріляли відомого у місті та за його межами громадського діяча О. Бакуринського з сином і трьох братів Зароховичів. Цей злочин буквально сколихнув Чернігів. Розбиратися приїздила навіть комісія з Києва, котра, як і слід було сподіватися, засвідчила «законність» цього та інших розстрілів.³⁸

Скільки ж людей було заарештовано і розстріляно у Чернігівській губернії протягом липня-серпня 1919 р., в місяці найлютішого червоного терору? Точні відомості відсутні, але в архівах збереглися бодай фрагментарні відомості. Так, на 20 липня 1919 р. у Чернігівській тюрмі утримувалося 82 чол., закріплених за ревітрибуналом,³⁹ а газета «Вечерние огни» повідомляла, що після зайняття денікінцями міста із тюрми звільнили понад 200 чоловік.⁴⁰ На липень 1919 р. у Городнянській тюрмі перебувало 75 чол., з яких п'ятьох розстріляли.⁴¹ 25 липня 1919 р. у Городні розстріляли за контрреволюцію ще 15 чоловік.⁴² А в губернії, крім Чернігівської і Городнянської тюрм, існували ще й Новгород-Сіверська, Глухівська, Конотопська, Остерська, Козелецька, Роменська, Ніжинська. От і порахуйте...

7 серпня 1919 р. загальні збори комуністів Борзнянщини ухвалили таку резолюцію: «Червоними штурмовими колонами, згуртованими революційною дисципліною, ми відіб'ємо натиск озвірілого ворога, — за допомогою нещадного червоного терору знешкодим буржуазію, яка ховається і організовує куркульсько-білогвардійські банди. Немає місця м'якотілоості і послабленню з нашого боку у боротьбі з нашими класовими ворогами».⁴³ Скільки невинних людей постраждало після тако-

го рішення, можна лише здогадуватися. 23 серпня 1919 р. Комітет робітничо-селянської оборони Чернігівщини постановив, що Чернігів розбивається «з метою запобігання усякого роду контрреволюційних повстань, провокаційних виступів» на кілька районів. З кожного району бралися заложники і на випадок «в одному з районів міста яких-небудь заворушень або виступів контрреволюційного характеру, появи прокламацій, замаху на товаришів червоноармійців, членів радянських партій або радянських працівників, пошкодження телефонних проводів, — заложників даного району розстріляти».⁴⁶

Одночасно, відступаючи під тиском денікінців і повсталих селян, більшовицькі війська чинили терор на місцях. У с. Ольшани Прилуцького повіту вони розстріляли учителів Прилуцького комерційного училища 30-річного В. Могілянського і 29-річного В. Фуклева. «Повічені їхні тіла знайдені роздягнутими у яру в Ольшанах, де будучи відвезеними з Журавки, були вбиті більшовиками», — писала газета «Прилуцкая мысль» 28 серпня 1919 р. 22 серпня 1919 р. більшовицький загін, зламавши опір жменьки захисників с. Іванця, пограбував місцеве населення, перебив стариків, жінок, дітей, спалив село. «Озарілі, дикі банди кидали до палаючих будівель живих людей, які рятувалися з полум'я!.. Згоріло близько 700 хат, маса хліба, худоби, свиней, коней. Уціліло тільки передмістя Іванці — Замостя, завдяки викупу в 40 000 крб... Збитки мільйонні. Жертв сотні».⁴⁷ Щось подібне більшовики чинили і в Козелі, де розстріляли більшу частину дорослого чоловічого населення.⁴⁸

12 жовтня 1919 р. у Чернігів увійшли денікінці, однак вже 6 листопада місто знову зайняли більшовицькі війська. 10 листопада до роботи приступили і чернігівські чекісти. Очолив губЧК С. Вольський. Виступаючи на засіданні губревкому 8 грудня 1919 р., він звітував: «Роботи серйозної у Чернігові поки що немає. Велика буржуазія на 90% втекла. Попадається більше всього дріб'язок, чим і пояснюється великий процент звільнених. За період, який пройшов, поступило 73 справи на 90 чоловік. Колегія губЧК розглянула 32 справи на 42 винуватчених. Постановили розстріляти 7 чоловік, 30 чоловік звільнили. У конітабір направлено 3 чоловіки».⁴⁹ Але діяльність самого Вольського незабаром стала об'єктом розслідування спеціальної комісії, створеної губкомом КП(б)У. Члени комісії, оглянувши приміщення, де утримувалися заарештовані, констатували: «заарештовані утримуються у двох маленьких кімнатах (довжиною бл. трьох аршинів і такої ж ширини), брудних, темних і задушливих. Число заарештованих досягає в одній і другій кімнаті близько 15 чоловік (тим часом максимально можливо) помістити 10 чоловік у двох кімнатах). Заарештовані у більшості випадків сидять більше призначеного строку, деякі сидять по два-три тижні і навіть більше. За заявами заарештованих, їжа розкрадається наглядачами. Факт розстрілів у дворі губЧК, згідно заяви т. Жукова (співробітник юридичного відділу губЧК, — В. Р.), встановлений нашим особистим оглядом: виявлено два труни, трішки покриті снігом. Приміщення, де міститься губЧК, перебуває в антисанітарному стані».⁵⁰ Про завфінгоспа губЧК Д. Козловського комісія писала у звіті: «Людина завжди п'яна, робить все на свій розсуд, ходить на обшуки без ордера і виключно шукає горілку».⁵¹ Були також виявлені й інші факти свавілля та зловживань.⁵² Розслідування закінчилося тим, що Вольського виключили з партії, а справу закрили у зв'язку з амністією (у липні 1937 р. старший лейтенант держбезпеки С. Д. Вольський обіймав посаду начальника особливого відділу 45-го механізованого корпусу Київського ВО і продовжував вершити долі людей).

...Спливла кров'ю Чернігівщина. У полум'ї братовбивчої війни стверджувалася на українській землі нав'язана ззовні влада, яка трималася на багнетах, ошуканстві і соціалній демагогії. Розпочалася нова доба у багатостраждальній історії України — доба комуністичного тоталітаризму.

Джерела та література:

1. Ефремов С. О. Історія українського письменства. — Нью-Йорк, 1991. — Т. 1. — С. 9.
2. Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 3—9.
3. Черніговский край. — 1918. — 4 явваря.
4. Гуляк Т. Україна: перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 121.
5. Черніговский край. — 1918. — 24 марта.
6. Волынская молва. — 1918. — 30 явваря.
7. Українська РСР в період громадянської війни. — К., 1967. — Т. 1. — С. 147.
8. Черніговский край. — 1918 — 27 марта.
9. Там само. — 24 марта.
10. Там само. — 31 марта.
11. Там само. — 7 марта.
12. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 527. — Арк. 18.
13. Там само. — Арк. 4, 4 зв, 5, 9, 18 зв.
14. Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 11. — С. 79.
15. Черніговский край. — 1918. — 7 марта.
16. Там само. — 24 марта.
17. Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 11. — С. 78.
18. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. — М., 1990. — Т. 1. — С. 133.
19. Там само. — С. 133.
20. ДАЧО. — Ф. Р-8477. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 4, 7, 8, 9 зв, 10, 11.
21. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Харьков, 1990. — С. 38—39.
22. ДАЧО. — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 393. — Арк. 11.
23. Там само. — Арк. 9 зв-10.
24. Літопис революції. — 1928. — № 2. — С. 106.
25. Архив УСБУ по Чернігівській області. — ФП-12817. — Арк. 8 зв, 9.
26. ДАЧО. — Ф. Р-477. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
27. Там само. — Арк. 37 зв.
28. Там само. — Арк. 13.
29. Борьба за Жовтень на Прилуччяні. — Прилуки, 1927. — С. 146.
30. ДАЧО. — Ф. Р-15. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 124—126.
31. Українська РСР в період громадянської війни. — К., 1968. — Т. 2. — С. 317.
32. ДАЧО. — Ф. Р-2201. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2, 3, 9.
33. Там само. — Ф. Р-15. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 23.
34. Там само. — Арк. 262.
35. Там само. — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 5.
36. Там само. — В. Р-15. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 132.
37. Державний архів Російської Федерації. — Ф. — 130. — Оп. 2. — Спр. 709. — Арк. 4.
38. Там само. — Арк. 10.
39. ДАЧО. — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 88.
40. Там само. — Спр. 13.
41. Вечерне огни. — 1919. — 13 октября.
42. ДАЧО. — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 3—4.
43. Там само. — Спр. 1. — Арк. 32.
44. Там само. — Ф. Р-8477. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 65.
45. Там само. — Ф. Р-15. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 239.
46. Прилуцкая мысль. — 1919. — 28 августа.
47. Вечерне огни. — 1919. — 19 сентября.
48. ДАЧО. — Ф. Р-4609. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8.
49. Там само. — Спр. 19. — Арк. 73.
50. Там само. — Арк. 37 зв.
51. Там само. — Арк. 2, 20, 36.

КРОК ДО ЛЕОНІДА ТЕРЕХОВИЧА

Здається, потроху спадає туман ейфорії, поволеньки ми тверезішаємо. Лавина новітньої руйнації, що смерчем промчалася по майдахах, вулицях і серцях, зрикошетивши на господарство, економіку, культуру, зрештою, на все життя, — принесла нам поки що на сьогодні зужиту й засмальцьовану формулу, винайдену Леонідом Кравчуком: «Маємо те, що маємо».

І все ж маємо ми немало — силует незалежної держави. Лишилося одне: наповнити той силует таким вмістом, що гарантуватиме спершу непохитність, а потім — вічність. Для цього необхідно працювати день і ніч, не шкодуючи себе, натхненню і розумно, в ім'я вже не ілюзорного «світлого» майбутнього, а зримого, реального.

Ця доба багатьох вознесла, багатьох потопила. Одні — на гребені, інші — під уламками. А Леонід Терехович, про якого піде мова, займає особіє місце. Він причетний і до тих, і до тих. Адже тільки зараз з'явилися (і досить широко) його публікації. Та сумно і болісно, що він їх не побачив: смерть лютими пазурами затягнула його у свої тенета. Тоталітарний режим трощив і плюндрував задерикуватого непослуха, обдарованого поета. За гостру критику влади, за крамольні (так здавалося дрібним вождикам і органам держбезпеки) вірші його кілька разів запроторювали за ґрати. Не дай, Господи, такої уваги нікому! Але ж кричав колись на весь голос Великий Тарас: «Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої! Коли доброї жаль, боже, то дай злої злої». І «доля зла» випромінювала для Тереховича (як і для всіх подібних йому) ореол мучеництва, страждань, який вів у лоно героїзму і слави. А перебудова? Оновлення? Вони дали повну волю: роби, що хочеш! живи, як хочеш! На ділі це означало повне ігнорування особистості аж до її забуття. Подвійний ковпак: минуле катувало надмірною опікою, сучасне мучило неувагою.

Та коли покласти життя Тереховича на терези зваженості, дійдеш висновку (хай і невтішного): все відбувалося під диктат реалій. Об'єктивність сильніша найкращих мрій, і вона розпорядилася саме так. Але це тема для інших роздумів. Нині ж я хочу, бодай коротко, повідати майже про все, що мені відомо про цю небуденну постать...

Вже точно й не пригадую коли, але, мабуть, років з тридцять тому в одній із збірок натрапив я на вірші червоноармійця (так було написано в примітках) Якіма Тереховича з Чернігівщини. Там же повідомлялося, що родом він із Великого Щимеля. Вчитель за професією. Вірші написані гарною українською мовою, емоційні, експресивні. У мене виникло непереборне бажання дізнатися про нього більше. І лише раз, до того ж не так давно, пощастило надибати в «Черниговской земской газете» за 1918 рік вірш Якіма Тереховича, який я й переписав і який подаю на читацький суд:

Ні, в світі кращого нема,
як рідний край та рідна хата,
як воля, доля свого брата, —
а все чуже — стіна німа!..
Ні, в світі кращого нема
своїх пісень, своєї мови,
своєї рідної будови,
чужому ж наше все — дарма!..

Ні, в світі кращого нема
кохання нени свого сина, —
і тяжко, сумно, — як дитина
гальбує нею, мов тварина,
або звірина без ума!..

Тепер стало зрозумілим, чому Якіма Григоровича запереленгували і знищили на початку 1931 року як близького до Спілки визволення України. Весь гріх його, як бачимо, полягав у тому, що він любив рідний край, бажав добра йому. Отже, Яким Терехович...

Ще раз зустрітися з цим прізвищем мені довелося за інших обставин. Під час розмови з полковником держбезпеки, який мусив цікавитися роботою письменників, зокрема, нашої обласної організації, і займатися профілактичним вихованням літературної братії. Намагаючись будь-якими засобами вивудити щось потрібне для нього, він хитрував:

— Среди литераторов много нездоровых явлений. Многие ненавидят власть, Родину, Клевещут на нее. Помните стихотворение «Задолзиы» Леонида Тереховича? Сколько там зла! Да, Вы читали, знаете!..

— Нічого я не чув ні про «Задолзиы», ні про Леоніда Тереховича, — впевнено відрубав я.

— Так уж и не слыхали! Так уж и не знаете! Но, хорошо! Он свое получит!..

З тої миті прізвище Терехович ніби ожило в моїй пам'яті, пустило пагіня. Тим паче, що Леонід жив у Кучинівці. А це ж поруч із Великим Щимелем. Чи є якийсь зв'язок?

Згодом я перебував у відрядженні в Кучинівці. Хоч справа була дуже складна й марудна, та про Леоніда Тереховича я спитав. Розповіли, що працював він у клубі, а зараз дуже далеко. Натяк я зрозумів. Іншого разу з групою літераторів та композиторів ми виступали в тій же Кучинівці на тракторному стані. Атмосфера встановилася така тепла і щира, що я зі сцени запитав про долю Леоніда Тереховича, схвально відгукившись про його твори (десь випадково прочитав опублікований вірш). Знову така ж відповідь: у селі його нема!

— Коли з'явиться, — попросив я, — передайте, що Спілка письменників ним цікавиться...

І ось через досить-таки тривалий час, коли б чи не навесні 1990-го року до приміщення нашої письменницької організації, яка переїхала на проспект Жовтневої Революції, 62, зайшов невисокого зросту чоловік у заношеному до блиску одязі, з почорнілим обличчям.

— Здравствуйте! Мне нужен Репях...

— Я — Реп'ях, а Ви — хто?..

— А я — Терехович...

— Леонід?..

— Он самый...

Я попрохав його сісти, і ми довго розмовляли. Розпитувати про те, де, коли і як відсиджував, певна річ, було не делікатно. Тим більше, що цієї теми він уникав. Та «Задолзиы» згадали. Головне ж — я запитав про Якіма Григоровича Тереховича.

— Это мой дед, — відповів Леонід. — Родной дед...

І онук повідав, що Яким Григорович народився в селі Безуглівці Щорського району. Навчався в Городнянській гімназії. За участь у революційних подіях 1905 року арештовувався. Після в'язниці жив на хуторі Іржавець поблизу Великого Щимеля, був волосним писарем. 1914 року його мобілізували до війська, де перегода одержав звання поручика. У роки революції та громадянської війни став щорсівцем. У мирний час вчителював у Великому Щимелі. Що було далі, відомо.

Леонід Терехович простягнув пару зошитів з віршами. Я при ньому ж прочитав кілька десятків.

— Чудові поезії! — резюмував. — У Вас своє бачення світу, своє слово. А тепер дозвольте запитання: «А чи не пробували писати мовою діда?».

Леонід трохи найжачився, видно, не дуже сподобалося йому моє запитання.

— Я не для осуду... Без жодних, як кажуть, задніх...

— Пробувать-то пробувал. Даже совсем недавно. Но на русском у меня лучше получается...

— А Ви привезіть і українські сироби!..

— Вот напишу еще и привезу...

Потім розмова перейшла на життєві проблеми. Леонід заявив, що житло у нього є: хата, хлів. Правда, відносно останнього я висловив тривогу і занепокоєння. Але він твердо наполіг про це не говорити. Тим паче, що про чорний день має ще й брата, який живе поруч і в якого завжди можна притулитися. А от з роботою варто підсобити! Труднощів немало!

— Есть одно местечко! — сказав Леонід. — Сторож в местной школе. Но там военный кабинет, оружие. А я из мест не столь отдаленных. На этот счет есть определенные указания...

Як тільки Терехович вийшов, ми з друкаркою Ольгою Василівною Цибульською сіли за машинку. Того ж вечора пішов лист завідувачу кабінету молодого автора при Спілці письменників України Віктору Каві з проханням надати поетові матеріальну допомогу. Відправили послання до Щорського райкому Компартії України, до районної Ради народних депутатів, де йшлося про трудовлаштування Леоніда Тереховича.

На заваді стояли бюрократичні перепони. Кабінет молодого автора мав право надавати допомогу лише молодим, статус яких визначався віком не старше 35 років. А Леоніду було значно більше. Проте Віктор Кава зумів обійти бар'єри: гроші Терехович одержав. Довше довелося вирішувати проблему трудовлаштування. Окрім партійного комітету і райради, штурмували ще й районне відділення міліції, райвно. Нарешті, й це питання розв'язалося.

Водночас домовилися з Володимиром Гоцуленком, тодішнім головним редактором видавництва «Молодь», про подання Тереховичем рукопису першої книжки. І одразу ж почали передрук російських віршів поета.

Одне слово, до моменту, коли Леонід приніс цикл українських поезій, багато чого було зроблено і робилося. Це підбадьорювало Тереховича. Переглянувши «Трирему духу» та ще кілька віршів, я радо промовив:

— І зовсім не гірше, ніж російською, у Вас виходить! Але ж розумієте, мова. То там, то сям шкутильгає. Відсутність практики, навиків. Та це — діло наживне. З Вашого дозволу я трохи підчищу вірші з погляду наголосів, явних русизмів, кострубатостей... Скільки часу на це даєте? Бо цю добірку я хочу представити по обласному радіо, в «Сонячних кларнетах»...

— Чисток я не люблю, — примружився Леонід.

— А хто їх любить? Та коли треба, конче треба... Я дуже обережно, щоб ніде не зашкодити думці, образіві...

Десь за тиждень Леонід знову зайшов до мене і, почувши вірші, спалахнув:

— Слишком много Вы начистили...

— Доведіть, чи десь хоч на йоту зміст полсував?..

— Нет!

— То що ж Вам бур'яну, осоту шкода?

— Да нет, но...

— Тоді давайте разом переглянемо все, не минаючи, як казав Тарас, «ніже титли, ніже тії коми...».

І ми перечитували, сперечалися.

— Тепер підпишете? — усміхнувся я.

— Ваша взяла! — Леонід розписався на останньому аркуші добірки і попросив: — Прочитайте, пожалуйста, сами, за мене. У мене голос неважний, дякція нукудышня...

Я повпирався трохи, але цього разу взяла його.

Так вперше 15 травня 1991 року прозвучали по радіо вірші Леоніда Тереховича.

Він був окрилений і працював плідно. Але час вніс корективи в роботу над збіркою. По-перше, вирішили робити її двомовною: перша частина — російські вірші, друга — українські. Як ото у Льоні Кисельова... По-друге, виникла ідея дати в ній і дідові поезії. А чому б і ні? Бо дід на окрему книжку не витягне...

— Вот только как эти стихи найти? — бідкався небіж.

А я включився в їх пошуки...

Влітку 1992 року стан мого здоров'я погіршився, і я мусив терміново їхати до Трускавця. Перед від'їздом ми з Леонідом зустрілися.

— За цей місяць, що мене не буде, шліфуйте, групуйте все написане по-українському. Як тільки повернуся, передруковуємо і — шукаємо спонсорів...

Він міцно потис мені руку...

Під кінець лікування я отримав з Чернігова сувору вказівку прибути додому раніше, щоб не запізнитися на Всесвітній форум українців у Києві. Я встиг. Та біда підстерегла мене: на третій день роботи форуму нирковий напад скрутив так, що я, півдня пролежавши в київських родичів, надвечір ледве доплуганився до Чернігова. Вдома ковтав пігулки, порошки, ставив грілку. Наступного дня дружина увійшла до кімнати і ввімкнула радіо. Я почув знайомий голос Павла Поведа. «Він лежав у своєму хліві... і нікому не був потрібний... Ні Спілці письменників...». Приблизно щось таке говорив репортер.

— Невже Льоня? — крикнув я і почав обдзвонювати всіх, хто щось міг знати про нього.

Так, то був він. Пішов із життя талановитий поет. Сіромаха-бідолаха. Я відчув, як різнуло в очу, як затуманила світ непрохана волога...

Його вже поховали. І, на жаль, я не почув нічого з останніх слів Леоніда. Але ж вірші лишилися!

І ось після виходу його збірки «Свідомо став на муку» у пресі надрукували звертання до мене, аби віддав до архіву решту творів Тереховича. Навіть зі Львова давня моя колежанка пані Галина Гордасевич незлісно, правда, посварилася на мене пальчиком: не беріть, мольяв, пане Станіславе, гріха на душу, не замовчуйте Леоніда Тереховича. Як багато з'явилося раптом у поета друзів і піклувальників! Як забили вони тривогу з приводу його творчої спадщини! Не заперечую — треба! Та хіба ж так поспіхом! Галопом! Варто ж би все зібрати, перелопатити, з любов'ю і тактом відредувати. Тоді й книжка була б як книжка. Адже ми розраховуємо на те, що Україна буде державою з майбутнім. То навіщо ж робити нову українську культуру «пожежним» порядком?

І все ж, попри прикросі, зазначимо: крок до вивчення творчості і особистості Леоніда Тереховича зроблено! Гадаю, настане той час, коли поет прийде до читача повноціннішим, ціліснішим, вагомішим. А разом з ним і дід його — Яким Терехович. Талант самотубного співаця утвердиться, стане надбанням широкого читачького загалу.

* * *

Публікуємо першу добірку Леоніда Тереховича, що прозвучала по Чернігівському обласному радіо 15 травня 1991 року.

ТРИРЕМА ДУХУ

1. ПРОМЕТЕЙ

Коли вогонь під думи невеселі
шляхи жорстокі жаром промете?
Бо дивиться з насупленої скелі
прикутий ланцюгами Прометей.
Течуть роки, еднаючись віками,
а в серці — лиш зацькованість тупа...
От стукнуться б довбешкою об камінь!
Та камінь проклятуший відступа!
І біль, і розпач злиті воедино...
Хто про безсмертя казочку наплів?
Він — тільки напівбог, напівлюдина...
Не бог і не людина... А «напів»...
Чи думав він, коли вогонь у бога
підступно, по-зłodійському украв,
що всі прокльони зваляться на нього,
бо людям, зрештою, він не приніс добра?
Він зло приніс — нещадне, величезне,
майстерно замасковане теплом,
та в слушний час воно зненацька скресне,
щоб розіллятись всеосяжним злом.
Хай сам титан без мрій про порятунок
пощезне десь в палаючій імлі,
його страшний безбожний подарунок
зостанеться на скривдженій землі,
й тисячолітні сили неугасимі
у майбутті затоплять наші дні,
щоб вихлюпнутись в горі Хіросіми,
в чорнобильським пекельному вогні.
А світ хитається на вигостреній грані
з цебром біди, наповненим ущерть,
і ходять — бродять спалахи багряні,
чигає над землею люта смерть...
І Прометей через нелюдську кару,
яку в ім'я людей собі обрав,
волатиме із Тартару — кошмару:
«Простіть мені, я так хотів добра!»

2. ДІОГЕН

«Шукаю людину!» — запалена свічка
в руці Діогена пече...
Бентежна турбота — болюча і вічна
лягає йому на плече...
«Шукаю людину!»...
А люди сховались
в тривогах, ганчір'ї борні...

Трагічні прологи й комічні фінали
наповнили клекітні дні...
Блукає по місту в подертім хітоні
мудрець чи химерний дивак?
Як можна напитися просто з долоні,
навіщо потрібен черпак?
Навіщо розкішні палаци настійно
здімать в піднебесну бдакить,
коли й перевернута діжка надійно
від вітру й дощу захистить?
Як мало потрібно людині,
щоб жити!..

То ж нащо люди кожну мить
з підлеглих і з себе витягують жили?
Щоб хіть ненаситну втолить?
Людська загребущість роз'ятрює душі,
і бачиться часто, на жаль,
як міцно врастають хоробрі та дужі
у рабство нікчемних бажань!
І тягнуться руки — зухвалі й недобрі —
вхопити далеке й близьке...
І світ захлинається в лютій жадобі,
вбиваючи в людях людське.
І чи не тому нас тривога правічна
терзає у вирі століть?..
«Шукаю людину!» — завалена свічка
в руці Діогена горить...

3. ІУДА

Тридцять срібних — це, звичайно, мало...
Хоч би вже підкинули до ста...
Всі ж бо розрахунки поламало
отаке знецінення Христа!
Все ж таки — один з найбільших в світі!
Чи не знають, що ведуть торги?
Прочитали б хоч в Новім Завіті...
А мені пора сплатити борги
та лишити дещо на прожиток
(хай побуде трохи благодать!)...
Бо дивився в потаємний зшиток:
нікого, здається, продават'...
Інші?.. То величина нестала,
Можна різні твердження почуть,
та, коли заллють за шкіру сала,
чортові молитися почнуть!
Ну, апостоли... Без мене одинадцять...
Красені усі, здоров'яки!..
Кожен з них вважає мене за брата, —
продавати ніби не з руки.
З ними ж я ходжу людей смішити...
Та між них не слід ловити гав,
змушують, як завжди, посліштити,
щоб, дивн, хтось інший не продав!
А Ісус — той здатний щохвилини
у танок, у бійку, у шинок...
Знов, мабуть, ночує в Магдалині...

Божий син, а ласий до жінок!
Та й чи справді він наступник божий?
Вже стомився думать і гадать...
Надто щось він на гульвісу схожий...
То чи гріх такого продавати?
Й ще одне. Ну, як його збагнути!
Тридцять три, а він все у синках...
Вже пора б самому богом бути
і витати в синіх небесах...
А його по світу носить, носить...
Не по-божому ведеться гра якась...
Навіть не подумає, що досить,
що давно сплнитися вже час...
Ні!
Він ще одержить в повній мірі,
щоб не проповідував ніде...
Хай повзе мороз в людей по шкірі!
Хай на мене грізний грім впаде!
Як він бог — його не зупинити...
Як пройде світ — ятиме сповна!..
... І детять, детять слова по світу,
і серця бентежить їх луна.
і немало зухватих, здібних
пнеться у Христову каламуть...
Біс із ним!..
Візьму хоч тридцять срібних,
бо, як видно, більше не дадуть...

ПРО МАТІР

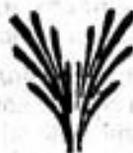
Як уміла ніжним серцем мати
припадати до свого дитяти,
щоб і розум, і краса, і сила
і її не оминали сина;
щоб малий на білім світі ріс,
не спізнавши розпачу і сліз.
А коли пісні співала мати,
то й собі хотілося співати,
і летіло по широкім полю
про журбу та про жіночу долю,
дні ясні та бурі навісні, —
плакали й сміялися пісні.
Як вона затято працювала!
Сіяла, варила і латала...
На роботу йшла, неначе в гості,
пропадала цілі дні в колгоспі,
навіть не задумавшись на мить,
що всього повік не поробить!
А коли померла моя мати,
то не зміг я навіть поховати:
був тоді за сімома замками,
в путь останню не проводив мамі...
Лиш тепер згорьовану сльозу
на могилу дорогу несучу...

У СЛОВЕСАХ

Тепер, напевно, дуже смішно збоку
дивитися на нас....
Бо кланялись дияволу і богу
не можна водночас.
Не можна говорити по-новому
і захищати старе,
лиш мимрячи, неначе аксіому:
воно саме умре.
Старе все прокляло вже навіть небо,
було вже панахид...
Тож, певно, більш пісочити не треба
і «ставити на вид».
Так ні... Балакунам — доба щаслива:
десь ще в ціні слова...
Слова, слова... Катастрофічна злива
країну залива.
І гаснуть під навалою негоди
засвічені вогні...
І борсаються голодно народи
в словесному багні...

Леонід ТЕРЕХОВИЧ.

1991 рік

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Руденок

НОВОАНТОНІЄВІ ПЕЧЕРИ

Про те, що у Чернігові багато печер, відомо майже кожному його мешканцю. Про них вже не одне століття ходять різноманітні чутки та перекази, більшість з яких несуть суто фантастичний характер. Найбільшою популярністю користується легенда про велетенський підземний хід, що нібито з'єднує стародавні Антонієві печери з Києво-Печерською лаврою, проходячи глибоко під руслами Десни і Дніпра. У фахівців ніколи не викликало сумніву, що це чистої води фантастика. А ось деякі інші розповіді, у тому числі і про невідомі дослідникам підземелля Троїцько-Іллінського монастиря, привертали увагу. Особливо цікавою і схожою на правду є низка переказів про велику печеру, яка нібито схована у протилежному до Іллінської церкви схилі яру. Я використав слово «нібито» стосовно пам'ятки, наявність якої вже ні у кого не викликає сумніву, бо раніше це була лише одна з багатьох гіпотез.

Пошук цього таємничого підземелля розпочався років двадцять тому під керівництвом старійшини дослідників Чернігівських печер Герарда Олексійовича Кузнецова. Невдовзі були отримані перші результати. Знайдену печеру охрестили «Дванадцятиметрівкою», бо такою була її довжина, справжньої ж назви тоді ніхто не знав. Вона більше нагадувала печеру природного походження. На стінах та склепіннях напівзруйнованої галереї майже не було слідів людської діяльності. Тільки інтуїція та деякі дрібні ознаки підказували, що пошук пішов у вірному напрямку. Галерея закінчувалась величезним завалом, пробитися через який не вдалося, незважаючи на всі наші зусилля. Були спроби знайти інший вихід до лабіринту, але вони не увінчалися успіхом. Тому на певний час роботи були припинені. Допоміг землетрус, який стався в Україні наприкінці 70-х років. Внаслідок нього завал у кінці «Дванадцятиметрівки» трохи зсунувся і відкрив непомічене раніше відгалуження. Це була відносно непоганого стану галерея довжиною близько п'ятнадцяти метрів. Незважаючи на те, що вона була напівзасипана землею, відразу впала у вічі її штучність. На стінах та склепінні добре збереглися сліди знаряддя, яким вони були оброблені. З обох боків ходу фіксувались глибокі ніші. На жаль, здійснити повноцінні дослідження печери тоді не було змоги, і таємниця так і залишилась нерозкритою.

Ми вірили і не вірили в існування підземного лабіринту на захід від Антонієвих печер, глибокої криниці, яку там нібито колись бачили місцеві жителі, у розповіді про двох злочинців, що десь на початку століття сховались під землею від поліції і зникли.

Минуло чимало часу, заповненого іншими дослідженнями. Копали і в Антонієвих печерах, і на поверхні навколо них. Знайшли і з'ясували багато чого цікавого. Розкопали залишки цегляного мосту, що з'єднував обидва боки яру. Знайшли велику цегляну стіну, яка підкріплювала терасу на схилі яру з західного його боку. Вивчили залишки неві-

домої раніше великої споруди з цікавою кахлевою піччю. Мабуть, це була монастирська трапезна. Займаючи протилежну від Іллінської церкви терасу, вона була у XVII столітті логічним завершенням архітектурного оформлення головного в'їзду до монастиря.¹

Стало очевидним, що задовго до спорудження Троїцького собору і всієї нової забудови, монастир займав обидва боки яру і являв собою значний архітектурний комплекс.

Все це знову нагадувало про таємничу печеру. До того ж, була отримана початкова інформація про пам'ятку, зокрема і писемна. Справа в тому, що на початку XX століття дослідник чернігівської старовини Шумицький обстежив якусь велику підземну споруду неподалік від Іллінської церкви і навіть зробив її креслення. Повідомлення про це міститься у працях Чернігівської архівної комісії за 1908 рік. Звучить воно так: «Далее следовал доклад П. М. Добровольского о Новых пещерах, обнаруженных в Чернигове, возле Троицкого монастыря под садом свечного завода, исследованных Н. А. Шумицким. Последний доложил о произведенном им измерении и предложил их план».² На жаль, не збереглося ні тексту доповіді, ні плану.

Таким чином, знову все довелося робити з початку. Допомогла розповідь Ігоря Портного, чия садиба розташована на західному схилі яру. Тобто якраз у тому місці, де повинна була, на нашу думку, міститися печера. Як повідомив Портной, кілька років тому на його городі стався провал землі і з'явилась глибока яма. На дні провалля він помітив щілину, через яку продерся у велику печеру. Швидко оглянувши підземелля, господар садиби закидав яму сміттям та землею. За його словами, печера складалася з трьох частково зруйнованих галерей.

З дозволу господаря і за його допомогою була зроблена спроба розчистити завал. На глибині близько п'яти метрів зафіксували глиняне склепіння зруйнованого підземельного приміщення, вірогідно церкви, але подальші розкопки довелося припинити з міркувань техніки безпеки. Вдалось лише з'ясувати приблизну висоту споруди — десь три з половиною — чотири метри та те, що вона позбавлена цегляного кріплення.

Незважаючи на ще одну невдачу, було прийнято рішення продовжити розкопки. Орієнтиром для визначення їхнього напрямку стала розповідь про подію початку нашого століття. Тоді один з мешканців Лісковичі став свідком раптового обвалу якогось великого підземного приміщення, розташованого у товщі західного схилу яру поруч зі стежкою, що веде від Іллінської церкви до Троїцького собору. Внаслідок обвалу з'явилась глибока вирва, на дні якої було багато цеглин.

Хоч спливало багато часу, провалля було добре помітне. Почали його розкопувати і вже невдовзі натрапили на муровану конструкцію. Розмір та форма цегли не залишали місця сумнівам — це XVII ст.

Після її розчистки з'ясувалось, що це вентиляційна труба, яка спускається вертикально у глибину гори, де з'єднується з цегляним склепінням печери.

Подолавши певні труднощі, вхід до неї знайшли того ж дня. Він був повністю заповнений землею і для того, щоб пробратися у печеру, довелося, як кажуть, трохи попотіти.

Знайдена підземна споруда вразила своїми розмірами. Після вузького лазу, який привів нас до неї, галереї печери здавалися велетенськими. Усього їх було три. Перша з них мала ширину два метри і простягалась уздовж схилу гори більше ніж на десять метрів. Далі ходу не було. Його перегородив величезний обвал, помітний навіть з поверхні. Галерея непогано збереглась. Її стіни, напівсферичне склепіння майже не пошкоджені. У стінах з обох боків влаштовані ніші

різних розмірів та призначення. Деякі з них, безсумнівно, призначалися для поховань. Посередній галерею раніше перегороджували двері. На користь цього висновку говорять цегляні стовпи та залишки дерев'яних конструкцій. Можна припустити, що за дверима була розташована велика підземна церква. Саме вона частково чи повністю обвалилась. Можливо, її ще можна відреставрувати. Це покажуть подальші дослідження.

Праворуч від першої галереї відходить друга. Вона прямує у глибину масиву на відстань близько двадцяти метрів. На перший погляд, вона значно ширша і вища першої, але це оптичний обман, який створюється внаслідок обвалу стін та склепіння. І все ж галерея в гарному стані. По ній можна рухатися на повний зріст. У стінах збереглися чотири великі поховальні ніші та одна маленька у самому її кінці.

Найкращий вигляд має третя галерея. Починається вона посередині другої і йде під прямим кутом у правий бік від неї. Цей хід теж закінчується тупиком. У його лівій стіні вирубані дві ніші — одна велика для поховання, друга мала для світильника. Довжина галереї десять метрів, висота та ширина, як і у попередніх, — близько двох.

Не викликає сумніву культове призначення пам'ятки, а також те, що до руйнування вона мала значні розміри.

Під час подальших досліджень, які здійснювалися за активної участі студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, біля входу у печеру була знайдена невідома раніше цегляна споруда. Після проведених розкопок з'ясувалося, що це мурована каплиця, яка відкривала вхід до підземелля. З двох боків від неї йдуть цегляні підпорні стіни, що підтримували схили гори. Перед дверима каплиці зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій галереї, яка з'єднувала розташовані по обидва боки яру печерні комплекси. Це дуже нагадує те, як поєднуються дальні та ближні печери у Києво-Печерській лаврі. Мабуть, Іллінський монастир не хотів нічим поступатися всесвітньовідомій обителі.

Отримана під час досліджень інформація дала змогу датувати печеру та каплицю приблизно кінцем XVI — поч. XVII століття. Але той факт, що каплиця побудована на вже зруйнованих підземних галереях, настановує на припущення про значно раніше виникнення цього комплексу. Цю думку підтверджує і знайдена під час розкопок кераміка, вік якої за розробленою типологією визначається XIV — поч. XV ст.

Таким чином, здійснені дослідження спростовують думку про повну занедбаність Іллінського монастиря протягом XIV—XVI ст. і вказують на те, що на початку XVII ст. він являв собою великий і самобутній архітектурний ансамбль.

Цього року археологічні роботи планується продовжити, і ми сподіваємося на нові знахідки.

Джерела та література:

1. Руденок В. Я. Нові відомості до історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у XVII—XVIII ст. // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії наук України. — 1992. № 2. — С. 85—86.
2. Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 63—64.

ГІРКЕ ПРОЗРІННЯ ЮРІЯ КРИЖАНИЧА

Друга половина XVII століття увійшла в історію України під промовистою назвою Руїни. Драматичні події тієї доби знайшли відображення в історичних документах і свідченнях сучасників. До їх числа належав хорватський католицький місіонер-проповідник, вчений-енциклопедист і талановитий публіцист Юрій Крижанич. Подорожуючи Україною часів гетьманування Івана Виговського, Крижанич пильно придивлявся до бурхливих подій, запізнався з багатьма видатними особами та політичними діячами. Згодом, опинившись на засланні у далекому Сибіру, Ю. Крижанич відобразив усе побачене та почуте у яскравих публіцистичних творах.¹

Юрій Крижанич народився близько 1617 р. у містечку Бігач у купецькій родині. Ще в дитинстві він виявив неабиякий хист до навчання і згодом отримав фундаментальну освіту у відомому Падуанському університеті. Як свідчать сучасники, він володів 6 мовами. До кола його наукових зацікавлень належали філософія, історія, політологія, естетика, богослов'я, музика, лінгвістика. Маючи ступінь магістра в Граці, він водночас виконував обов'язки парафіяльного католицького священника, був слухачем колегіуму св. Афанасія у Ватікані.¹

Ю. Крижанич був одним із яскравих представників слов'янської наукової та суспільно-політичної думки доби барокко. Його перу належить чимало творів — «Бесіди про правління» («Політика»), «Глумачення історичних пророцтв», «Викриття на Соловецьку чолобитну», «Історія Сибіру», «Путноописаніє від Львова до Москви», «Пояснення виводне про письмо словенське» тощо. Ю. Крижанич одним з перших висунув у своїх працях ідею «освіченого абсолютизму» як необхідну умову подальшого розвитку Росії.²

Ще замолоду Ю. Крижанич захопився ідеєю слов'янської єдності. На його думку, об'єднання усіх слов'янських народів мало відбутися під егідою Московської держави, а головною його запорукою вчений вважав унію — єднання православної та католицької християнських церков під зверхністю Ватикану.³

Звичайно, утопічне москофільство Ю. Крижанича мало своє пояснення. Він болюче переживав за долю своєї Батьківщини та інших слов'янських народів, які у процесі історичного розвитку втратили державність. На той час Росія була чи не єдиною слов'янською державою, яка не тільки зберегла свою національну незалежність, але й почала реально впливати на політичну ситуацію в Європі. Саме цим і пояснюється поширення промосковських настроїв серед інших слов'янських народів, які прагнули бачити Росію широю захисницею в боротьбі з іноземними поневолювачами.

Ще у 1641 р. Ю. Крижанич подав у Конгрегацію розповсюдження віри у Римі «Записку про місію в Росію», в якій пропонував відрядити його для переговорів з царем про спільні дії з болгарами, сербами, волохами та босняками проти Османської Туреччини. Але тоді цю ідею Ю. Крижанича визнали передчасною. Тільки у 1647 р. йому дозволили відвідати Москву у складі польського посольства.

Повернувшись зі своєї першої подорожі до Росії, він знову звертається до Ватикану з проханням схвалити його місію до Москви. Отримавши відмову, у 1658 р. Ю. Крижанич самостійно, без відповідного

дозволу Конгрегації, вирушає в Росію, щоб запропонувати цареві Олексію Михайловичу свої послуги вченого-радника. Шлях Ю. Крижанича до Москви пролягав через Австрію, Угорщину, Польщу та Україну.¹

Україна переживала тоді нелегкі часи. Жорстокі збройні сутички між козацькими та польськими військами під час Хмельниччини і трагічні події доби Руїни спричинили запустіння значних територій. У своїх дорожніх нотатках Ю. Крижанич відзначив: «Починаючи від Корця та йдучи сюди ближче, де відбувалися битви козацькі з королем польським, бачимо величезні пустелі, де земля лежить спустошеною в довжину та ширину на кілька днів путі. А по цю сторону (Лівобережжя. — авт.) під час нинішньої рати спустошено чимало міст».²

Під нинішньою раттю Ю. Крижанич мав на увазі події, що розгорнулися після спроби гетьмана І. Виговського вивести Україну з-під влади Москви. У вересні 1658 р. гетьман уклав з польським урядом Гадяцьку угоду, згідно з якою Україна поверталася до складу Речі Посполитої як Князівство Руське. Проти І. Виговського виступила частина промосковськи налаштованого козацтва на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і запорізьким кошовим отаманом Я. Барабашем, а пізніше у військові дії втрутилася й російська армія.

Під час подорожі по Україні Ю. Крижанич відвідав Львів, Павлодч, Переяслав, Ніжин, Борзну та Путивль. Перебуваючи в українських містах та селах, він охоче спілкувався з місцевим населенням, добре розуміючи українську мову, пильно вивчав настрої, що панували тоді серед українського народу.³

У Ніжині Крижанич прожив майже півроку — з квітня по серпень 1659 р. Продовжити шлях на Москву йому перешкодили військові дії, що розгорнулися в цей час біля Ніжина між військами відданого гетьману І. Виговському ніжинського полковника Г. Гуляницького та російською армією воеводи О. Трубецького. Саме тоді, коли Ю. Крижанич прибув до Ніжина, 100-тисячне російське військо взяло в облогу невеличке містечко Конотоп, де за брамами міської фортеці зачинилися 5 тисяч козаків Ніжинського та Чернігівського полків. Майже 3 місяці козаки під керівництвом Г. Гуляницького боронили невеличку фортецю від російської армії.⁴

У той час, як козаки Г. Гуляницького мужньо відбивали приступи московського війська, великий загін під керівництвом князя Г. Ромодановського та стольника П. Скуратова підійшов до містечка Борзни і обложив його. Козаки мужньо боронилися, але сили були нерівними. Після недовготривалого бою вони змушені були відступити від Ніжина. Як свідчить Самовидець, «князь з войском Борзни достал, одних порубали, а других в полон вибрали й місто спалили».⁵

Розгромивши Борзну, Г. Ромодановський з військом рушив до Ніжина, але козаки встигли організувати оборону. 27 червня 1659 р. біля Ніжина відбулася збройна сутичка. Козаки, що перебували у Ніжинському замку, вчинили вилазку проти російського війська. Відчайдушна атака, однак, не мала успіху. І вони були змушені повернутися під захист міської фортеці. Тоді ж біля Ніжина відбувся бій російського війська із найманими загонами І. Виговського, що стояли за річкою Остер. Здобувши перемогу, російські війська переслідували супротивників, які відступили.⁶

Але доля уберегла Ніжин від жорстокої долі. Війська гетьмана І. Виговського, що поспішали на допомогу Конотопу, 28 червня 1659 р. в бою під Соснівкою дощенту розгромили московську армію. Уславлена

дворянська кіннота, що у 1655 р. здобувала Смоленськ, просто розбіглася. Понад 30 тисяч вояків залишилося лежати на конотопських полях, кілька воевод потрапили в полон до татар. Розгром був таким несподіваним, що воевода О. Трубецькой негайно зняв облогу та відступив за кордон, а у Москві почали готуватися до наступу козацького війська.¹⁰

Безпосереднім свідком цих драматичних подій був Ю. Крижанич, який жив тоді у Ніжині в будинку ніжинського протопопа Максима Филімоновича, неординарної і суперечливої людини, політичного авантюриста, відомого своїми промосковськими настроями. Максиму Филімоновичу сподобалися погляди Ю. Крижанича, і він увів католицького священника до кола своїх однодумців, серед яких були Василь Золотаренко, брат покійного ніжинського полковника Івана Золотаренка, відомого сподвижника гетьмана Б. Хмельницького, та ніжинський писар Р. Романовський. Перебуваючи в Ніжині, Ю. Крижанич написав два публіцистичні твори — «Бесіду до черкасів» та «Усмотрення про царську величність», у яких обґрунтовував свої погляди на взаємовідносини України з Росією, викладав свій власний план державного устрою України та вибору її політичного майбуття.

«Бесіда до черкасів», написана як діалог двох українців, складається з двох частин. Перша частина має назву «Про неволі козаків, які повинні вони терпіти від ляхів», друга — «Про вольності, очікувані від царської величності». У десяти пунктах «Бесіди» Ю. Крижанич описує утиски, які будуть чинити поляки українцям, якщо останні підуть за гетьманом І. Виговським. «Ляхи наведуть на нас своїх квартир'єрів да німців, — попереджає він, — які будуть даремно у нас хліб їсти... Ті ж жовніри будуть нам різні образи та грабунки заподіювати... Польська шляхта буде маєтності свої відбирати, як давно вже Виговський шляхтич у Криницькому віддав замок Басанки та волості». Зрештою, Ю. Крижанич підсумовує: «І все, що ми проти ляхів билися, то пропало».

У той же час, на думку Ю. Крижанича, «за царською величністю» козакам нема чого боятися, оскільки московський цар — «государ-вельми Богобоязнений та Богочестивий», і з ним можна домовитись, щоб він не наслав в Україну своїх воевод та приказних людей. Воюючи на боці короля проти Москви, козаки будуть вмирати клятвoporушниками, у той час, як у протилежному випадку їм буде гарантоване спасіння душі. До того ж, приєднання України до Росії, на думку Ю. Крижанича, є наперед визначеним. «Кожен народ, — пише Ю. Крижанич, — або держава мають свою зорю або планету щасливу... Тепер зійшла щаслива планета царству Російському.» Свою аргументацію Ю. Крижанич завершує риторичним запитанням: «Чули ви про неволі та вольності з одного та другого боку: що слід робити — зважуйте».¹¹

За свідченням самого Ю. Крижанича, цей твір схвально сприйняли представники ніжинської полкової старшини. У 1676 р. у чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича Ю. Крижанич так згадував цей епізод: «Перебуваючи на Україні в Ніжині, під час Конотопської облоги, написав я велике письмо політичними притчами в роз'яснення тамошнім людям, що краще їм було служити вам, великому государю, ніж польському кралою. І в оний страшний час подав я оне письмо тамошнім старшинам Пилипу і Романовському писарям та Максиму протопопу. Та як минула облога, вони те письмо на своїх з'їздах читали та хвалили, та до твого пресвітлого царства кріпилися у вірі».¹²

Незважаючи на блискучу перемогу гетьмана І. Виговського під Конотопом, невдоволення його політикою серед місцевого населення зростало. В очах значної частини козацької старшини та більшості рядового козацтва цей гетьман був «ляхом». Українське суспільство все

ще продовжувало жити антипольськими настроями, що склалися за часів Хмельниччини. За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана І. Виговського і його найближчих сподвижників створювали міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Одним з них стала промосковська партія, яку фактично очолював ніжинський протопоп Максим Филімонович. Цей давній агент Москви перетворив Ніжин в один з осередків антигетьманської змови.¹³

До антигетьманської опозиції почали приставати й колишні союзники гетьмана І. Виговського. Так трапилось і з В. Золотаренком, який раніше брав активну участь в обороні Борзни та Ніжина від російських військ. Прагнучи обійняти замість Г. Гуляницького посаду ніжинського полковника та заручившись підтримкою протопопа Максима, Золотаренко вступив у таємні зносини з переяславським полковником Тимофієм Цецюрою. І вересня 1659 р., скориставшись від'їздом з Ніжина полковника Г. Гуляницького, В. Золотаренко підняв повстання проти залоги Ю. Немирича, що розташувалася в місті. За свідченням Самовидця, ніжинські козаки та міщани разом з козаками Т. Цецюри за годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. Услід за Ніжином подібні повстання спалахнули в Чернігові, Березні, Меві та інших містах краю.¹⁴

Безумовно, Ю. Крижанич знав про підготовку антигетьманського заклоту в Ніжині. У вищезгаданій чолобитній 1676 р. він писав, що знав за 4 дні до повстання про те, що Т. Цецюра надіслав своїх козаків на чолі з сотником Н. Царенком для звільнення Ніжина та Чернігова від польських залог. В один голос із невідомим звтором літопису Самовидця Ю. Крижанич свідчить, що вояки Ю. Немирича поводили себе досить необережно: «лежали безпечно і сторожи біля брам не тримали».¹⁵

Після звільнення Ніжина від польської залоги в Путивль, де у цей час перебували воевода О. Трубецькой та царський посланець А. Матвеев, вирушила делегація жителів міста та козаків Ніжинського полку на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем. Вони просили царського воеводу пробачити усі їхні провини та знову прийняти під царську зверхність. Разом з цією делегацією до Путивля прибув і Ю. Крижанич. Після коротенької аудієнції у воеводи йому дозволили вийхати до Москви.

До пропозиції Ю. Крижанича взяти його на царську службу в Москві поставились прохолодно. Іноземець-католик, який досить настирливо пропонував свої послуги, викликав неабияку підозру у Посольського приказу. Йому видали царське жалування і доручили скласти граматику та лексикон слов'янської мови. Але водночас до нього приставили й шпигуна, який повідомляв про кожний крок та слово вченого іноземця.

Подальші події остаточно розвіяли ідеалістичні москофільські настрої Ю. Крижанича. Ближче знайомство з московськими порядками суттєво змінило його погляди, 8 січня 1661 р. за царським наказом Ю. Крижанича було заслано до Сибіру, як пізніше він сам писав — «за необережне слово». Довгих 15 років провів Ю. Крижанич у далекому Тобольську. Неодноразово він надіслав до Москви чолобитні з проханням про помилування, а згодом — благав випустити його з країни. Але усі вони залишалися без відповіді. В одному з творів, написаних Ю. Крижаничем у 1675 р., знаходимо такі гіркі рядки: «Чотирнадцять років вже прожив я і ще по Божій волі живу у цьому сибірському заточенні, Богу всемогутньому грішний, а усьому світові безпомічний, некорисний і непотрібний. Бо ніхто від мене не вимагає ані

жодного рукоділля, ані послуги, ані поради, ані допомоги, ані праці».¹⁶

Перебуваючи на засланні, Ю. Крижанич мав нагоду переосмислити свої погляди на українсько-російські стосунки. Аналізуючи події, що відбувалися в Україні після Переяславської ради 1654 р., Ю. Крижанич прийшов до категоричного висновку: головною причиною ускладнення відносин з Україною була політика Москви. «В цей наш час що ж відбулося в цьому преславному Російському царстві?» — запитував Ю. Крижанич. І сам же відповідав: «Ось всі покоління або всі держави Російського народу (Мала та Біла Русь) возвернулися було до дому Давидового... Були тоді люди, які казали, аби новим сим підданям не чинилося ніякої тяготи, але аби великим скарбом та прибутком вважалось вже те, що цар-государ мав превелике це військо (козаків. авт), завжди на його заклик готове, яким би одна сторона його царства захищена була як стіною, і яким до кінця могли бути знищені кримські розбійники... Але інакше полюбилося думі московській, і прокляті кабаки тут же були заведені. Одначе українці мої та нові піддані, як швидко пізнали закон такого правління, той же час розкаялися та знову до ляхів воротилися... І теперішнім погромам одна була причина — тиранство, яке чинили на Дніпровській Україні ляхи та жида; а іншому злу, зраді по Дніпру, та ж сама — причина заведення клятих кабаків... Задля того усі народи гидуять цим царством та народом Російським...».¹⁷

Чимало яскравих творів Ю. Крижанича, написаних у цей період, містять цікаві подробиці про його перебування в Україні і, зокрема, у Ніжині. Двічі у своїх полемічних творах він звертається до осіб ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків (трактати «Про Промисел», «Про святе Хрещення»), згадує трагічну подію, яка буквально вразила уяву сучасників. Мається на увазі жахлива пожежа, що відбулася у грудні 1655 р. в Корсуні під час похорону відважного ніжинського полковника та наказного гетьмана Івана Золотаренка, який загинув під час облоги міста Старий Бихів у Білорусі. Хоча Ю. Крижанич і не був свідком цієї трагедії, коли в дерев'яному храмі живцем згоріло понад 430 чоловік, але він, безумовно, чув про цю подію від ніжинського протопопа Максима або від В. Золотаренка — достеменних учасників події в Корсуні. Згадує Ю. Крижанич і про будівництво В. Золотаренком у Ніжині великої соборної церкви Святого Миколи у пам'ять про свого покійного брата. Відзначає він і схильність В. Золотаренка до накопичення багатств. Грабуючи під час військових походів уніатські та католицькі храми і здобуваючи церковні цінності, В. Золотаренко звозив їх до Ніжина. «На майдані ніжинському, — пише Ю. Крижанич, — побудований був купецький амбар з міцними запорами та ланцюгами. Він, розповідають, був повний вищезгаданих награбованих священних речей». Визнаючи подібні дії ніжинського полковника гріхом, Ю. Крижанич пов'язує їх з трагічною долею В. Золотаренка: «Не довго володів він святим начинням. Воевода Брюховецький звинуватив його в зраді та покарав злодійською карою».¹⁸ Цікаво, що навіть у Тобольську Ю. Крижанич цікавився подіями в Україні, і до нього дійшли чутки про драматичний перебіг Ніжинської Чорної Ради 1663 р. та пов'язану з нею загибель В. Золотаренка.

Тільки після смерті у 1676 р. царя Олексія Михайловича Ю. Крижаничу дозволили повернутися до Москви, а згодом — виїхати за кордон. У 1678 р. Крижанич залишив Росію і переїхав до Вільна, де став членом ордену єзуїтів. Загинув Ю. Крижанич у 1683 р. під час облоги турками міста Відня.¹⁹

Багатючий творчий доробок видатного хорватського вченого та публіциста ось вже понад 300 років перебуває у полі зору ученого світу. Але, на жаль, об'єктивної оцінки багатьох його творів, присвячених міждержавним та міжнаціональним зв'язкам слов'янських держав та народів у XVII ст., зокрема — Росії та України, досі немає. У різні часи дослідники «висмикували» з багатогранної творчості Ю. Крижанича окремі тези, свідомо замовчуючи інші його думки та погляди. Особливо це помітно у так званій «радянській» історіографії питання про «возз'єднання» України з Росією, де Ю. Крижанич подається як беззаперечний москвофіл та прихильник беззастережного об'єднання двох держав. Звичайно, наш невеличкий нарис не претендує на всеосяжний аналіз творчості цього яскравого і своєрідного мислителя доби барокко, але дає можливість стверджувати про певну еволюцію в його поглядах під впливом конкретних історичних подій та ситуацій. Свідчення Ю. Крижанича як безпосереднього очевидця драматичних подій в Україні дозволяють краще зрозуміти складність буремної доби. Руїни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белокуров С. Из духовной жизни московского общества XVII в. — М., 1902. — С. 168.
2. Зезина М., Кошман Л. и др. История русской культуры. — М., 1990. — С. 107—109.
3. Иванов Т. Ю. Крижанич і його «Ідея національного відродження слов'янства» // Історичні дослідження: Вітчизнина історія. К., 1989. — Вип. 15. — С. 51—53.
4. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 169.
5. Бессонов П. Юрий Крижанич // Православное обозрение. — 1870. — № 12. — С. 812.
6. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 169.
7. Дорошенко Д. Нарис Історії України. — К., 1992. — Т. II. — С. 60.
8. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79—80.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — М., 1863. — Т. IV. — № 115.
10. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 61.
11. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 816.
12. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161—162.
13. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 62.
14. Літопис Самовидця... — С. 81—82.
15. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161—162.
16. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 829.
17. Там само. — С. 686—687.
18. Крижанич Ю. О промысле // Бессонов П. Сведения об открытой рукописи. — М., 1860. — С. 82—84; Крижанич Ю. Собр. соч. — Вып. 3. — М., 1893. — С. 21—22.
19. Иванов Т. Вказ. праця. — С. 53.

СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Володимир Сапон

СЛІДАМИ ЗАБУТИХ ЛОЦІЙ

Стоячи нині на березі тихоплинної річечки Пакульки, що губиться у верболозах та очеретах, впадаючи за якихось півтора десятка кілометрів нижче Славутича у Дніпро, можна лише подивуватися з того, що тисячу років тому вона була повноводою і судноплавною. Як і річка Струга, як і річка Білоус, інші тепер вже змілілі і змалілі річечки межиріччя Дніпра і Десни. Та навіщо оглядатися далеко — ще століття тому судноплавною була р. Снов — по ній на плотах транспортували вантажі, що посвідчують статистичні дані про транспортні перевезення в Чернігівській губернії у 1893 році, опубліковані газетою «Черниговские губерние ведомости».

І Пакулька, і Струга, і Білоус своїм судноплавним середньовічним минулим зобов'язані передовсім знаменитому шляхові «із варяг у греки», цьому феноменальному водному трактові, який був відкритий за чотириста років до подорожі в Китай венеціанця Марка Поло, за шістсот років до «ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна та за сімсот літ до навколосвітнього плавання португальця Фернандо Магеллана,¹ і не мав собі рівних у тогочасному світі.

На жаль, нетлінні папіруси Клію — наші рідні давньоруські літописи — не донесли до нас назв цих річок, не оповіли про ті відгалуження славетного шляху «із варяг у греки», що проходили по їхніх руслах. Хіба що народна пам'ять вберегла легенди та перекази, залилася відгоміння тих давніх подій у назвах сіл, річок, озер, урочищ.

Одне із таких відгалужень — прямий водний шлях із Любеча до Чернігова — виявили понад десять років тому чернігівські археологи О. В. Шекун та В. П. Коваленко². Розпочинався він у Любечі, на Дніпрі, і вів у теперешні озера Любецьке та Болгач, що на той час, напевно, були затоками Дніпра. Звідсіля руські лодії та струги, важкі варязькі лойви та шнеки по річці Муравля впливали в озеро Кораблище, котре за 500—800 метрів від верхів'я річки Білоус. Тут, як і у Північній Русі, користувалися волоком, сліди якого у 1977 році біля теперешнього села Малий Зліїв Ріпкинського району виявили члени обласної секції пам'яток/археології на чолі із Г. О. Кузнецовим. На його думку, пересування суден волоком здійснювалося по дерев'яних жолобах, що змащувалися якимись мастилами, може, дьогтем.³ Стверджує існування тут волока також свідок — топонім — назва сусіднього села Пересаж: десь, мабуть, поблизу судна «пересажували» через сушу з однієї водойми в іншу.⁴

Подолавши таким чином волок, суднам відкривався прямий водний тракт до Чернігова — річкою Білоус, до її впадіння в Десну і далі... Він значно скорочував довгий водний шлях із Любеча в Чернігів через Київ. Вигіднішим був для купців і тим, що митні ставки тут були меншими, ніж у великокняжому Києві. Вигідним був цей шлях також чер-

нігівському князівському двору, даючи йому можливість вести неза- лежну від Києва торговельну політику, був досить зручним і у страте- гічному відношенні.

Про важливість цього водного тракту, як і паралельного з ним су- хопутного,⁹ свідчить густа заселеність цього району у часи середньо- віччя, зокрема, зведення на річці Білоус поселень-фортець Оргощ та Листвен (тепер це села Рогоща Чернігівського та Малий Листвен Ріп- кинського районів), знову ж такі топоніми: місцина обіруч русла Бі- лоуса між селами Юр'івка і Рижики Чернігівського району й досі зветься Пристанню, а поблизу села Старий Білоус біля Чернігова — Гавань; назва річки Струги, що впадає у Білоус, — пряма назва дав- ньоруських човнів-стругів.

Услід за відкриттям прямого водного шляху із Дніпра у Десну чернігівським археологам вдалося виявити ще одну невідому транспор- ту артерію...

До її пошуків ветерана сьгоднішньої чернігівської археологічної школи Герарда Олексійовича Кузнецова спонукав пірофілітовий роже- вий сланець або шифер — будівельний матеріал особливого назначен- ня, що широко використовувався за доби Київської Русі. Ним були викладені підлоги у найдавніших чернігівських храмах — Спаському та Борисоглібському, з нього споруджували гробниці князів та бояр. З цього м'якого і водночас міцного каменю виготовляли прясла, ри- бальські знаряддя¹⁰ та жорна, уламки останніх археологи знаходять на більшості давньоруських городищ Чернігівської округи. З цього каме- ню умільці вирізали культові речі — ікони та хрещики. Скажімо, знач- ний інтерес являє невеличка (4,2×3,6 см) шиферна іконка із зображен- ням святого Миколая, знайдена не так давно поблизу села Шестовиці Чернігівського району.¹¹

Покладів пірофіліту на Чернігівщині не зареєстровано, отож його мали завозити в нашу місцевість, до того ж у значній кількості, за під- рахунками Г. О. Кузнецова, — сотнями тонн. Доставляли його із най- ближчих родовищ, що були біля міста Вручія (нині Овруч Житомир- ської області). Робити це відтак можна було лише водними магістра- лями; про сухопутний шлях не могло бути й мови — мостів через При- п'ять та Дніпро тоді, відомо, не існувало, невідгидним і незручним був і зимовий санный шлях.

Про участь чернігівців у видобуванні рожевого сланцю на березі річки Норин нагадують нам нині назви сіл поблизу Овруча — Велика Чернігівка та Мала Чернігівка. Найвірогіднішим поясненням походжен- ня цих топонімів може бути заснування цих сіл чернігівськими князя- ми: тут вони поселили своїх людей, котрі упродовж тривалого часу, мабуть, не одне покоління, видобували пірофіліт, здійснювали первинну обробку його. Звідси вони ж і підвозили камінь до берега річки, ван- тажили на великі човни-струги, що припливали з Чернігова.

Завантажені рожевим каменем судна пливли з-під Вручія по течії річок Норин, Уж, Прип'ять — поблизу сучасних корпусів Чорнобиль- ської АЕС, а потім входили у води Дніпра. Шлях вгору по Дніпру, про- ти течії, був нелегким, зате недовгим: поминувши вже на рідному черні- гівському березі село Навози (тепер Дніпровське Чернігівського райо- ну), досвідчені лоцмани-сіверяни завертали струги праворуч — у гир- ло Пакульки, лівої притоки Дніпра; знову пливли проти течії поміж лісовими берегами річки аж до її витoku. Тут, між сучасними селами Пльохів і Шибиринівка, існував ще один відомий нині у межиріччі Дніпра і Десни волок, що з'єднував витoki Пакульки і Струги — пра- вої притоки Білоуса. У Шибиринівці ще й дотепер місцеві жителі одне з урочищ звать Кораблищем, збереглися оповіді про Стругу, як велику

судноплавну річку, у Рудні, що лежить на берегах Струги за кілька кілометрів до її впадіння у Білоус, а краєзнавець К. Т. Карпинський навіть ототожнював давню Рудку над Стругою із відомим сільцем князя Ігоря з його багатими маєтностями, згадуване літописцем під 1146 роком.⁸

Отож, подолавши волок біля Пльохова, вантажені пірофілітом струги знову мали змогу пливати за течією — тепер вже Струги, а потім і Білоуса — до Десни, долаючи потім кілька кілометрів її течії, щоб увійти у Стрижень, що на той час впадав у Десну трохи вище теперішнього залізничного мосту, дістаючись, нарешті, до причалів Чернігова.

Шлях цей був довгим і складним. Водами дев'яти річок (Норин—Уж — Прип'ять — Дніпро—Пакулька—Струга—Білоус—Десна—Стрижень) пролягали давні і забуті лодії наших далеких предків-сіверян. Звісно, цим водним трактом вони користувалися не тільки для доставки рожевого каменю. Річки Білоус, Струга, Пакулька із виходом у Дніпро і Прип'ять сприяли їм у більш ширших торговельних і політичних контактах із сусідами-древлянами та іншими племенами західної Русі — України.

Шлях цей, як і інші водні шляхи середньовічної Сіверщини, ще потребує доскіпливого дослідження і вивчення.

Джерела та література:

1. Ємченко О. Як ходили «із варяг у греки» // Київська старовина. — 1992. — № 2. — С. 93.
2. Шекуп О. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі. — Київ, 1994. — С. 39—40.
3. Кузнецов Г. Пльохівський волок // Деснянська правда, 14 лютого 1991 р.
4. Сапов В. Ходили через волоки... // Чернігів. — 1993. — № 1. — С. 87.
5. Шекуп А. Древній сухопутний путь между Черниговом и Любечем // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 70—74.
6. Кузнецов Г., Ситий Ю. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — 1992. — С. 52.
7. Веремейчик Е. Находки культовых предметов на древнерусских селениях Черниговской земли // 1000 років Чернігівській єпархії. — Чернігів, 1992. — С. 52.
8. Карпинский К. Георгиевская церковь села Рудки... // Черниговские епархиальные известия. — 1905.

ЧИ БУВ ЛЮБЕЧ АМАДОКОЮ?

Видатний вчений стародавньої Греції Клавдій Птоломеї (бл. 90—бл. 160 рр.) у праці «Географія» вперше в історії світової науки навів відомості про Європейську і Азіатську Сарматію і, зокрема, про п'ять міст на берегах Борисфена (Дніпра): Азагарій, Амадоку, Сар, Метрополь, Ольвію. Серед дослідників Птоломеївої «Географії» набула популярності лише гіпотеза про ототожнення Метрополя з Києвом. Щодо перших трьох названих міст, думки вчених розходяться.

На наш погляд, заслуговує на увагу версія, що ототожнює Амадоку з стародавнім Любечем. Як відомо, Любеч уперше згадується у «Повісті временних літ» під 882 р. Археологічні дослідження доводять наявність кількох ранньослов'янських поселень перших століть нашої ери на території Любеча та навколо нього.

Факти, які підтверджують цю гіпотезу, знаходимо в дослідженні Г. К. Василенка. Автор, зокрема, аналізує фрагменти праці історика Пріска Панійського, який у 448 р. в складі візантійського посольства відвідав Скіфію і залишив письмові спогади про життя і побут її мешканців. Під час цієї подорожі візантійському посольству довелося переплутати багато річок. При цьому Пріск Панійський відмітив спосіб переправи, яким користувалося місцеве населення: «Ми переправилися через ці судноплавні річки на човнах-однодеревках. Інші річки ми переїжджали на плотах». Відомо, що човни-однодеревки і плоти були найпоширенішим транспортним засобом на слов'янських землях, які мали густу мережу річок. Ця особливість, на думку дослідника, ще в середині II століття послужила Птоломею приводом назвати плем'я полян амадоками, тобто плотогонами. Амадокою античний автор називає і місто, яке було ремісничим центром по виготовленню човнів-однодеревок.

Саме такий етнопонімічний ряд, на нашу думку, має розв'язати існуючий серед істориків сумнів щодо розташування Амадоки на Дніпрі з огляду на повну тотожність імені з назвою фракійського племені амадоків, яких доводилось шукати скоріше у Карпатах або Наддністрянщині.

У середині X ст. візантійський імператор Костянтин Багрянородний у трактаті «Про управління державою» зазначав, що виготовлення однодеревок було важливим промислом у лісових районах Русі на північ від Києва. Дослідження останнього часу підтверджують той факт, що саме в Любечі значних розмірів досягло будівництво великих човнів, матеріалом для яких служили дерева з навколишніх лісів.³

Отже, враховуючи локалізацію Птоломеєм міста Амадоки на північ від Метрополя (Києва) та давні традиції суднобудування в цій місцевості, версія про його ототожнення з Любечем видається нам цілком імовірною.

Зростаючий інтерес до найдавнішої історії України вимагає від сучасних дослідників детальнішого вивчення «Географії» Птоломея, розшифрування його етноніміки та топоніміки.

Джерела та література:

1. Василенко Г. К. Велика Скіфія. — К., 1991.
2. Там само. — С. 22.
3. Пеняк П. С. Структура ремесляного виробництва Чернігово-Северської землі в X—XII вв. // Чернігов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1968. — С. 82.

З ІСТОРІЇ ГОНЧАРСТВА В ОЛЕШНІ

Рівно 100 років тому в Олешні Ріпкинського району (відповідно до тодішнього правопису і адміністративного поділу — село Алешня Городницького повіту) 28 лютого була освячена перша в Чернігівській губернії гончарна школа, або, як вона ще називалася, «земська учбова майстерня».

Цій події передувала велика копітка робота чернігівського земства і зосібна видатного громадського діяча гласного Чернігівського земського зібрання Олександра Федоровича Ліндфорса.

Олешня вперше згадується у письмових джерелах в універсалі гетьмана Івана Мазепи від 1687 р. Універсал закріплював права Івана Скоропадського на великі земельні наділи, серед яких було і це село.

У 1782 р. господаркою Олешні та сусідньої з нею Олександрівки вважалася Ганна Костянтинівна Сахновська (в дівоцтві Лизогуб), дружина бунчукового товариша і сотника Березнянського Павла Якимовича Сахновського.

А на початку 19 ст. Олешня перейшла в руки поміщиці Коденцової, яка відкрила тут винокурний завод. А вже в 40-х роках вона була куплена Федором Федоровичем Ліндфорсом — відставним полковником, кавалером орденів Святого Станіслава II-го ступеня, Святої Анни III-го ступеня, Святого Володимира з бантом. Ф. Ф. Ліндфорс мав 2 медалі «За турецьку війну» та за взяття міста Пряшева.

Оселившись в Олешні, відставний полковник з великим ентузіазмом взявся за господарську діяльність. Перш за все він закрив винокурний завод і зайнявся культивуванням місцевості, осушуючи болота, пускав їх під сінокоси, розорював неугіддя і одержував від того значні прибутки. Ф. Ф. Ліндфорс зайнявся також благоустроєм села, якому намагався надати вигляду планового поселення. Хати були перенесені до одного місця і розміщені двома широкими вулицями. У центрі села була утворена площа, на якій поставлена невеличка церква за проектом чернігівського архітектора Єфремова. У 70-х роках в Олешні було відкрито позичково-ощадне товариство.

Син Ф. Ф. Ліндфорса Олександр Федорович Ліндфорс в 1874 р. був обраний гласним Чернігівських губернських земських зборів від Городницького повіту. З цього часу починається його активна діяльність по вивченню питання про розвиток кустарних промислів у губернії. На першому ж засіданні земських зборів він бере участь в обговоренні питання про поклади каолінових руд в Глухівському повіті. Переглядаючи доповіді гласного О. Ф. Ліндфорса на засіданнях 1874—1890 рр., а виступав він досить регулярно, доходив висновку, що Олександром Федоровичем рухало не так бажання вдосконалення економічних, виробничих процесів, а передусім прагнення поліпшити життя простих жителів нашого краю — селян, кустарів, робітників, їх продовольче забезпечення. Особливе значення в проблемі поліпшення життя людей він вбачав в об'єднанні їх в артілі різного напрямку діяльності — артілі тютюників, мотузочників, шевців, гончарів. А тому клопотався про надання кредитів для їх створення. На думку О. Ф. Ліндфорса, колективні господарства дозволяли будувати приміщення під майстерні, купувати знаряддя праці, сировину, оптом реалізувати продукцію. При цьому він зазначав, що права власника не повинні бути обмеженими.

Особливу увагу гласний О. Ф. Ліндфорс приділяв поліпшенню умов праці та життя гончарів. Ще в 1875 р. у своїй доповіді Городницьким

зборам він намалював картину важкого життя гончарів, яку мав змогу щодня спостерігати в Олешні.

Добування глини відбувається взимку, коли земля твердіша. Шахти копають до 10 м завглибки. Для цього об'єднується по 2, 4, 8 і більше чоловік. У шахті при лампі працюють по двоє, шахти вузькі і в них велика задуха.

Накопану глину заносять в хату і розминають на земляній долівці спочатку ногами, а потім руками, видаляючи бульбашки повітря. Сформований посуд сохне на полицях добу, а потім на печі, яка топиться «по-чорному». Сирість наповнює хату, яка протягом 10—15 років стає непридатною. Стіни зогнивають, від цього сильно хворіють люди так званою «гончарною чахоткою». Багатші намагаються робити майстерню при горні.

Нарешті посуд відправляється в горно, яке влаштовується вдалі від житла, на задвірках. Він являє собою півкулю, зроблену з глини або цегли на 500 або на 1000 горщиків. Горен гончарі, як правило, роблять на двох-трьох, підтримуючи жар, закладають горщики по черзі:

Збувають посуд на Полтавщині, де посуд іде на «відсип», тобто обмінюється на хліб. Іздять частіше самостійно, беручи на віз 100—150 штук посуду на 3—4 крб. і привозять 7—10 пудів різного хліба. Іздити намагаються тоді, як тільки-но зберуть урожай.

Далі О. Ф. Ліндфорс узагальнює: «Все це свідчить, на якому низькому ступені перебуває кустарна техніка, які патріархальні умови побуту гончарів і як багато треба зробити, щоб внести в усі сторони гончарної справи можливі покращення. Не кажучи вже про такі гігієнічні, як влаштування кращих майстерень, що можуть стати результатом відомого артільного розвитку, найкращою нагородою за працю, — існує багато інших поліпшень, які тепер же можуть надати кустарям послугу і в економічному і в гігієнічному відношеннях: заміна існуючих способів подрібнення і розминання глини машинним способом, заміна незручного гончарного «кругу» удосконаленим верстатом і т. д. А до всього, що найвигідніше, що так чи інакше може покращити якість виробів і підвищити попит на них, кустарі-гончарі вельми чутливі.

У гончарстві можуть одержати застосування різні форми артілей: і сировинна, і виробнича (для спільного виробництва продуктів промислу), і підсобні (для спільного влаштування знарядь виробництва — майстерень, горенів та ін.), і складські (для збуту продуктів). В усіх зазначених сферах застосування артільної праці могли б сприяти і земські заклади: постачання кустарів оборотним капіталом, досконалішими знаряддями виробництва, зразками кращих виробів, організацією збуту і т. д. Економічне значення всіх цих заходів для цілих гончарних селищ могло б бути величезним».

До питання про влаштування навчальної майстерні на базі гончарної артілі О. Ф. Ліндфорс повертався знову і знову, аргументовано доводячи доцільність її влаштування. За життя йому вдалося розврушити громадськість, звернути на цю проблему особливу увагу. У травні 1890 р. Олександр Федорович Ліндфорс передчасно помер. Але його ідеї, проекти по покращенню життя гончарів не пропали безслідно.

На засіданні губернської управи 1890 р. її голова запропонував за доброю традицією вшанувати пам'ять «видатного» громадського діяча О. Ф. Ліндфорса. На цьому ж засіданні слово взяв гласний Євреїнов: «Ми щойно вшанували пам'ять Ліндфорса папахидою. Городницьке земство точно так вирішило вшанувати його пам'ять і, крім того, вирішило увічнити її якою-небудь корисною справою...». Городницькі збори ще не вирішили, в якій формі це виявиться, а обрали лише особливу комісію для розробки цього питання. Намічалось влаштувати ремісничу училище чи ще що-небудь подібне.

Тепле слово про покійного, що характеризує його як заповзятого громадського діяча, виголосив Миклашевський: «Я не був губернським гласним в той час, коли діяв тут Ліндфорс, але те, що я чув про нього звідусіль, доводить, що він був не лише видатним, але й незвичайним земським діячем, який все своє життя і всі свої сили присвятив земській діяльності. Тому я просив би збори вшанувати його пам'ять не у вигляді загального правила, а як виняток».

Городницьке земство в 1893 р. виступило з ініціативою в пам'ять О. Ф. Ліндфорса влаштувати в Олешні, як центральному селі гончарного осередку, власний земський завод. Уже через рік після цієї пропозиції на засіданні губернських зборів розглядався кошторис на будівництво майстерні, яка з часом буде передана артілі гончарів. Кошторис складався з 300 крб. від родичів О. Ф. Ліндфорса, ще 300 крб. від Городницького земства і 600 крб. від губернського земства.

Поки розв'язувалися фінансові справи, було вирішено підготувати для завідування майстернею здібного до ремесел чоловіка. Ним виявився Петро Михайлович Пашутинський — вчитель Седнівського училища, відомий як сумлінна і схильна до різного ремесла людина. У 1893 р. він був направлений для ознайомлення з гончарною справою на тиждень до Грабова та Олешні. Після за рахунок губернського земства навчався в с. Новосьолках Тихвинського повіту Новгородської губернії на керамічному заводі пана Фока з метою оволодіння всіма кращими прийомами виробництва. По закінченні навчання Пашутинський представив 18 пудів вироблених ним гончарних форм. Губернська управа, розглянувши вироби Пашутинського, дійшла висновку, що в принципі на заводі Фока можна навчитися виготовленню посуду кращого, ніж виготовляють його місцеві гончарі. Але цей спосіб не дає тих основних технічних знань і того художнього смаку, які можуть розвинути потяг до творчості і навчити не просто наслідувати засвоєні зразки, а й вносити у виробництво нові форми, малюнки відповідно до запитів споживачів. У зв'язку з цим П. М. Пашутинський продовжив своє навчання в Московському Строганівському училищі технічного малювання, де була зразкова гончарна майстерня.

1 липня 1893 р. П. М. Пашутинський був призначений на службу в губернському земстві терміном на 2 роки, з тим, щоб у разі необхідності продовжити його надовше.

Крім постійних клопотань і різноманітних заходів до заохочення виробничого процесу з боку діячів губернського земства, велику допомогу у цій справі надавало Міністерство державного майна. Так, у 1888—1890 рр. воно виділило по 35 000 крб. щороку на потреби кустарної справи.

Член Ради Міністерства державного майна Ф. Н. Корольов двічі відвідав Чернігівську губернію з метою вивчення становища родовищ та кустарного виробництва. Для дослідження гончарного промислу він побував у Городницькому повіті і зробив висновки, що глина в Грабові і Суховірщині придатна для виробництва високоякісного фаянсового посуду. Для вдосконалення виробничого процесу він надіслав на місце 30 примірників написаного ним посібника «Гончарне виробництво. Кінцева підготовка глини і формування глиняних виробів».

Спільні зусилля земства і особливо родичів О. Ф. Ліндфорса нарешті завершилися тим, що в Олешні у 1895 р. було збудоване приміщення першої земської гончарні. Ось як описує його П. Н. Солоніна: «...красивий будинок під жовтим дахом, що розташований в південній частині селища при в'їзді в нього з м. Ловинь. Всередині його розміщується триповерховий горен, випарювальна сковорода, приміщення

для розмелювання глини на жорнах, пристосування для відмулювання глини, просушки готових виробів; у світлій кімнаті, власне, майстерні, стоять круги для виготовлення горшків, знаряддя для ліплення з глини різних фігур».

План будівлі і фасаду, а також технічний кошторис був складений Пашутинським П. М. 26 лютого відбулося освячення приміщення гончарні. Софія Русова, сестра О. Ф. Ліндфорса, яка не змогла приїхати на цю подію, надіслала з Харкова телеграму такого змісту:

«Дорогі Олешнянці!

Вітаю Вас із відкриттям гончарної школи! Дай Бог, щоб вона пішла добре і навчила, як можна краще, обробляти єдине багатство, що Бог дав нашій бідній місцевості, і дала Вам добрий заробіток. Давно Вам хотів влаштувати її Олександр Федорович, та не дав йому Бог віку дожити. Тепер земство влаштовує цю школу в його пам'ять. А я хочу просити Вас виконати ще одну добру думку покійного: влаштуйте артіль між собою. Самі знаєте, як важко одному битися з нуждою: то дров немає, щоб свій горен затопити, то коня немає, щоб горшки на ярмарок повезти. Разом легше пробитися. Згадайте, як Олександр Федорович умовляв Вас завести артільний горен і артільну сушильню. Тепер якраз час виконати це бажання покійного: хай всі учні нової школи, навчившись виготовляти краще горшки, з'єднаються разом і спільно поведуть справу так, щоб образи бідняку не було. Уже 22 роки існує у Вас школа грамотності: навчилися в ній грамоті майже всі Олешнянці, значить, можуть самі читати Євангеліє, а там на кожній сторінці наказується жити дружно, як брати між собою. Мало читати Євангеліє, треба старатися і жити по-християнськи. Ось тут ви і укладіть між собою угоду, щоб навколо нової нашої гончарної школи склалася хоч і невелика гончарна артіль, — і піде тоді і ремесло Ваше, і все життя Ваше добрим, праведним шляхом. А це найголовніше і цього бажаю я вам від щирого серця. Ще раз вітаю Вас з новою школою і думаю, що вона сама з'єднає Вас в одну міцну і дружну сім'ю.

С. Р.»¹

Майстерня була побудована на землі Ліндфорсів, вони ж надали потрібний для будівництва ліс, щебінь, землю під майстерню та землю під глиниця, крім того, 500 крб. грошима.

У зв'язку з цим і з метою більшого сприяння гончарам у їхній праці Ліндфорси висунули до Губернських зборів такі вимоги:

1. Майстерні повинно бути присвоєно ім'я Олександра Федоровича Ліндфорса.

2. Якщо губернське земство з яких-небудь причин не знайде можливим влаштувати завод на артільних засадах, то далі нехай земство вирішує про її форми.

3. Глиниця, які уступаються земству, повинні бути також надані в безкоштовне користування всіх селян с. Олешня, але з зобов'язанням копати глину згідно вказівкам земства.

4. Чистий прибуток від виробництва майстерні без всяких відрахувань повинен надходити на покращення і розширення виробництва в с. Олешня.

5. Майстерня не може бути передана приватній особі ні засобом продажу, ні шляхом оренди без згоди пожертвувачів.

6. Якщо з яких-небудь причин губернське земство визнає для себе неможливим продовжувати виробництво в гончарній майстерні і змушене буде продати її, то за пожертвувачами лишається право купівлі її за половину вартості.²

Завідуючим майстернею з самого початку був призначений П. М. Пашутинський, який вже встиг за два роки перебування на службі у

земстві зарекомендувати себе з найкращого боку. На кінець 1896 р. він надав земській управі детальний звіт про діяльність новоствореної школи. У ньому він, зокрема, пише: «До речі буде зазначити, що Олешню оточують гончарні поселення Городницького ж повіту — м. Ловинь, Олександрівка, Суховірщина, Папірня та Аннівка — таким чином, що роблять її немов би своїм центром.

Моя квартира часто перетворювалася із лікарні в збірню, із збірні в школу, із школи в майстерню і т. д. Дякуючи цьому перший час я мав великий вплив на населення».

1 липня 1895 р. майстерня почала працювати. Перший час гончарі і підлітки, які були взяті на навчання, займалися головним чином визначенням властивостей основних сирих матеріалів виробництва — глини. Були визначені практично, заводським шляхом їх пластичність, водонепроникність, усушування, вогнетривкість, з'ясована кількість домішок.

Земство гадало, що до школи-майстерні будуть приходити навчати покращеному виробництву дорослі гончарі. Але ось як вказує в своєму звіті Пашутинський: «...амбіції гончарів були зачеплені. І довго довелося б простоювати майстерні, аби не були запрошені платні робітники. Чекали, що майстерня через місяць-два буде випускати посуд кращої якості». Але, за словами того ж Пашутинського, за три місяці навчання робочий-учень не зміг зробити жодного виробу, придатного для продажу. Він наводить список тих, хто працював у майстерні протягом 1895—1896 р.р., і кількість посуду виготовленого ними.

Першими йдуть наймані робітники-гончарі:

1. Лаврентій Нечипоренко — 320 шт.
2. Михайло Нечипоренко — 100 шт.
3. Каленик Денисенко — 350 шт.
4. Федір Денисенко — —
5. Конон Нечипоренко — —
6. Терентій Глушенюк — —

Підлітки:

1. Степан Денисенко — —
2. Григорій Мурий — виготовив 31 ш. ліпних виробів.
3. Олексій Скорик (Сосницький повіт) — —

З серпня 1895 р. по квітень 1896 р. на навчання перебували і стипендіати Мглинського та Остерського повітів. Успіхи мглинських учнів були найпомітнішими. Марку Ховрину вдалося виготовити 430 шт. посуду, а Василю Полоницькому — 400.

Крім вищеназваних, в цей же період в майстерні навчалися вільно-приходящі підлітки з Олешні — Петро Денисенко, Антон Глушенюк та Іван Денисенко.

Серед впливу, якого зазнали гончарі після створення школи-майстерні, Пашутинський зазначає й те, що деякі кустарі повлаштували у себе вдома горни та круги поліпшеної конструкції, почали користуватися дрібними інструментами, виготовляти вироби в алебастрових формах, виробляти глиняні вироби без допомоги кругів. Вони також за своїли операції виробництва: обробку основних сирих матеріалів (відмулювання, проціджування, випаровування та замішування глини, сушку виробів і обточування їх на токарному верстаті, складання поливи та заточування країв виробів).

На основі цього Пашутинський робить висновки, що навчання й робота в майстерні не були марними для гончарів, вони стали цікавитися поліпшенням виробництвом і готові запозичити від майстерні все, що вона може їм дати у цьому відношенні.

У вересні 1896 р. земську гончарню відвідав гласний С. І. Лисенко. У своєму звіті, що вміщений в «Земском сборнике» № 1 за 1896 р.,

він ретельно перераховує асортимент виробів школи-майстерні: кухонні каструлі різної величини, вершкові каструлі, судки для обідів, кухонні чашки, горщики для каші, молочні глечики, польські сметанники, від-роподібні маслянки, горщики для квітів, чорнильниці, окарини, полос-кальниці, горщики і миски різної місткості. Генім словом згадує С. І. Лисенко і Пашутинського, говорячи, що у нього золоті руки і золоте серце, яке змушує його постійно дбати про корисну для селян роботу. Сам же віц і слюсар, і тесля, і токар, і коваль, і взагалі любить ручну працю. Лисенко також відзначає поважне ставлення до нього в селі, незважаючи на суворість і вимогливість при виконанні роботи.

Восени 1897 р. Олешню відвідав інший представник земства С. І. Лашкевич, про що дізнаємося із Земського збірника № 11—12 за той же рік. Він пише, що під час його перебування в майстерні працювало 8 чоловік: 4 майстри і 4 учні. Всі вони були із Сосницького повіту.

У 1897 р. Лаврентій Нечипоренко, Каленик Денисенко, Михайло Нечипоренко та Терентій Глушенко вирішили організувати артіль для спільного виробництва гончарного посуду. Від уповноваженого цієї групи гончарів Лаврентія Нечипоренка надійшло клопотання про передачу в оренду майстерні на один рік.

Враховуючи відповідність умовам, які висували Ліндфорси, комісія Земських зборів розглянула це питання і вирішила передати майстерню артілі гончарів на один рік на таких умовах: земство видасть одноразово 150 крб. на влаштування покращеного горна, артіль буде застосовувати кращі способи виробництва і видасть кредит 150 крб. для того, щоб послати члена артілі на навчання, артіль здасть все майно в повному порядку, а матеріалами може користуватися безкоштовно. Крім цього, земство бере на себе витрати по страхуванню. Зборами було вирішено передати майстерню в оренду на 2 роки на зазначених вище умовах. Так була здійснена мрія Олександра Федоровича Ліндфорса про об'єднання кустарів в артіль для полегшення їхньої тяжкої праці. Завдяки наполегливим старанням самого Олександра Федоровича, а згодом і його родини, гончарна справа донині не загинула в Олешні, так як це трапилося у сусідніх селах Грабів, Ловинь, Ганнів-ка та в таких розвшннутих гончарних осередках Чернігівщини, як Ічня та Ніжин.

На сьогоднішній день гончарня, відкрита в 1895 р., працює як гончарний цех від Ріпкинського цегельного заводу і виробляє чималий асортимент побутового посуду. Крім того, в селі лишилося кілька вірних справі дідів-прадідів гончарів.

Віддані подвижницьким ідеалам родини Ліндфорсів, брати Михайло Іванович та Григорій Павлович Денисенки, художники-професіонали з великим досвідом роботи на найбільшому керамічному виробництві України Васильківському майоліковому заводі, років 10 тому намагалися запровадити нові технології та високохудожні зразки в Олешні. Та їх добрі наміри не були підтримані належним чином. Денисенки зуміли дещо поліпшити виробничий процес цеху, але зробити його помітним осередком художньої кераміки, на жаль, їм не вдалося.

Олешня одна з небагатьох зберегла гончарне ремесло, передаючи його з покоління в покоління. Продукція цього ремесла не просто побутова необхідність, а саме ремесло—цінний, вартий поширення досвід людей, що жили на нашій землі:

Джерела та література:

1. Освящение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии // Земский сборник. — 1896. — № 1—3.
2. Доклад о содействии кустарной промышленности // Земский сборник. — 1896. — № 12.
3. Пашутинский П. Отчет о деятельности гончарной мастерской Губернского земства в с. Олешня Городничского уезда // Земский сборник. — 1896. — № 12.

РОЗВІДКИ

Святослав Воїнов

«І В СІВЕРСЬКУ МОЇМ КОХАНІМ...»

(П. О. Куліш і Новгород-Сіверський)

Видатний поет і літературознавець Микола Зеров якимось влучно назвав Куліша одним з піонерів новітньої культури в Україні. Це справді так, бо Пантелеймону Олександровичу належить пріоритет у багатьох галузях культурного життя. Перший перекладач «Біблії» українською мовою, автор першого в Україні фонетичного правопису, першого в Україні історичного роману, один з перших будителів національної самосвідомості українців, автор численних літературних творів та історичних розвідок залишив значну творчу спадщину. На жаль, більшість його творів сучасному читачу невідома — вони давно стали бібліографічною рідкістю. Недостатньо досліджений і життєвий шлях П. Куліша, зокрема його юнацькі роки.¹ Початок свідомого самостійного життя, перші кроки Пантелеймона Олександровича до літературної та мистецької творчості пов'язані з навчанням у Новгород-Сіверській гімназії.

Багато цікавого про власне дитинство і юнацтво П. Куліш розповідав у автобіографічних повістях «История Ульяны Терентьевны» (1852), «Яков Яковлевич» (1852), «Феклуша» (1856), в яких навіть прізвиська деяких персонажів цілком реальні. З повісті «История Ульяны Терентьевны» дізнаємось, що Панько був дитиною від другого шлюбу заможного хлібороба Олександра Андрійовича Куліша і дочки козацького сотника Івана Гладкого — Катерини. Він рано втратив матір, від якої наслухався чимало казок, легенд та народних пісень. Його «духовною матір'ю» стала сусідка-поміщиця Уляна Терентіївна Мужилівська, яка прилучила його до книжної мудрості, наполягала на необхідності навчання саме в Новгород-Сіверській гімназії. У десять років (тобто у 1829 році) хлопця відвезли до міста. Про це ж пише І. М. Чалий в статті «Юные годы П. А. Кулиша», яка побудована на спогадах самого письменника та його друга І. Хильчевського: «Так как мальчик был несколько подготовлен дома, то он счастливо избежал «первейшего» (приготовительного) класса, с его свирепым учителем Ильёю Семеновичем и поступил прямо в первый класс поветового училища».²

Двом рокам навчання Куліша у повітовому училищі присвячена повість «Яков Яковлевич». Її головний герой — реальна особа, вчитель повітового училища Я. Я. Ігнат'єв. У нього, до речі, П. Куліш деякий час квартирував. Нагадуємо, що в той час у гімназіях та училищах діяв статут 1804 року, згідно з яким існували дворічні повітові училища з нижчим (або підготовчим) класом. Після закінчення повітового училища учень мав право навчатися у першому класі гімназії, яка була 4-класною. Навчальний рік починався 1 серпня, а не 1 вересня, як зараз. Повітове училище у Новгороді-Сіверському містилось у той час в одному будинку з гімназією, тому М. Чалий пише: «Училище наше было под главным надзором директора гимназии, челове-

ка строгого и ученого, которого мы очень боялись». Підється про І. Ф. Тимківського, колишнього професора Харківського університету.

Таким чином, влітку 1829 р. 10-річний П. Куліш був прийнятий до першого класу повітового училища, після закінчення якого у 1831 р. був зарахований до першого класу гімназії. Про це ж свідчить «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии» (1889). Упорядник її, вчитель І. Панаженко, повідомляє, що на урочистому акті 26 червня 1834 р. П. Куліш після закінчення 3-го класу був відзначений похвальним свідоцтвом, причому підкреслено: «Кулеш Пантелеймон (впоследствии известный писатель)». Тобто помилки бути не може. До того ж, поруч стоїть прізвище друга і однокласника П. Куліша Діонісія Підпружнікова, якого письменник часто згадує у своїх повістях і який згодом став інспектором Новгород-Сіверської гімназії. До речі, на цьому ж акті було вручено похвальне свідоцтво учню першого класу Костянтину Ушинському, разом з яким в одному класі навчався Михайло Чалий.

Відомо, що у 1828 р. з'явився новий статут гімназій, згідно з яким 4-класні гімназії перетворювались у 7-класні, тобто чотири класи (1-й, 2-й, 3-й, 4-й) колишньої гімназії перетворювались в старші класи (4-й, 5-й, 6-й, 7-й) нової гімназії, а три молодші класи (1-й, 2-й, 3-й) формувались з учнів повітового училища. Згаданий статут в Новгород-Сіверській гімназії був введений лише з жовтня 1833 р., коли П. Куліш почав навчання у третьому класі, тому за новим статутом він повинен бути стати учнем 6-го класу. Але цього не трапилось. І він, і його друзі Д. Підпружніков, П. Сердюков та ще кілька гімназистів були залишені у третьому класі, а їх однокласники І. Максимович, Г. Демченко, І. Чаїцький, М. Тришатний та інші переведені до 6-го класу і закінчили гімназію у 1845 р.³

Справа у тому, що при введенні статуту 1828 р. в гімназії діяв ще й циркуляр полечителя Київського навчального округу Є. Ф. Фой-Брадке, в якому, зокрема, зазначалося: «Я прошу и строго требую от гг. Начальников училищ (маються на увазі директори гімназій. — С. В.), чтобы к переводам в высшие классы были допускаемы только такие ученики, которые по степени своих познаний действительно сего заслуживают».⁴

А з навчанням у П. Куліша було не все гаразд. Занадто він захоплювався малюванням та літературою. М. Чалий пише, що П. Куліш у 5 класі «приобрел между товарищами репутацию сочинителя и искусного рисовальщика». Разом з товаришем своїм по класу Семеном Готовим іноді тижнями не з'являлись у гімназії, малюючи різні сюжети (Готов відмінно малював пейзажі, а Куліш дуже добре малював людей). Їхні акварелі ходили по руках гімназистів і навіть у квартирі викладача латинської мови І. Самчевського висіла велика акварель під склом з краєвидом міста, намальована з дзвіниці Успенського собору.

Ще в 4 класі у П. Куліша трапився конфлікт з учителем алгебри, який всіляко примушував учнів брати у нього приватні уроки. Якось, одержавши зауваження, хлопець рішуче заявив: «Колн поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру, якщо ж цього разу мені пробачите, — буду гарним учнем».⁵ Так і вийшло. Пізніше М. Чалий писав: «Так как искусство редко уживается с наукой, то наш Кулиш, увлекшись живописью и сочинительством, не мог успевать в науках и окончил свое гимназическое образование пятым классом. Это случилось в 1835/36 году» (мається на увазі навчальний рік. — авт.). Тобто, П. Куліш пішов з гімназії у 1836 р., мабуть, перед початком екзаменів за 5-й клас і виїхав з міста.

Таким чином, Пантелеймон Куліш жив в Новгороді-Сіверському майже сім років (1829—1836 рр.), з яких перші два навчався у повітовому училищі, а останні (1831—1836 рр.) — у гімназії.

Залишивши гімназію, П. Куліш не повернувся до свого батька і тому змушений був самотужки заробляти собі на хліб, а також на майбутнє навчання в університеті, про що він увесь час мріяв. П. Куліш їздить по селах, працює у поміщиків домашнім вчителем. Відомо, наприклад, що він жив у поміщика О. І. Ілляшенка, а десь близько 1837—1838 рр. служив канцелярським чиновником у Ніжинському лицей князя Безбородька.

Згідно з існуючими правилами він міг вступити до університету не раніше строку, необхідного для закінчення повного курсу гімназії, тобто не раніше 1838 р. І П. Куліш добре це знав. За свідченням В. Шенрока, у 1838 р. він приїздить до Києва складати вступні іспити, але зазнає невдачі. Наступного 1839 р. він знову з'являється в університеті, складає іспити і починає слухати лекції.

Сім років життя у Новгороді-Сіверському залишили глибокий слід у пам'яті видатного письменника, що знайшло відображення в згадуваних повістях «Феклуша» та «Яков Яковлевич». Новгород-Сіверський нагадував йому Київ у мініатурі, а городи й сади на його крутих схилах — сади Семіраміди.

Свого часу батько влаштував П. Куліша жити у своїй знайомій — офіцерській вдови Хлопотової, у якій квартирував також чиновник повітового суду Померанцев. Саме він залучив хлопця до ловлі раків у Десні та її притоках, познайомив з чудовими краєвидами міста. Запрошуючи Діонісія Підпрудника, вони нерідко проводили вечори біля вогнища над річкою. У повісті «Феклуша» Куліш пише: «Треск огня, теплота... бегущий наискось дымок и проглядывающий сквозь него вид города с его садами, оврагами, монастырем и сверкающею внизу рекою, все это придавало моему аппетиту утонченную чувствительность».

Яскраві дитячі враження не стерлись у пам'яті письменника навіть через двадцять років: «Никогда я не мог равнодушно видеть этой реки в багрянце заката, колеблющемся легкими ее струями, как живое золото... Чудно менялся в ее всколыханном зеркале опрокинутый пейзаж города с своими, изредка пожелтевшими уже, садами и берегом, усыпанным овцами и коровами. Блеяние и мычание стада, потянувшегося в ущелье извиристою дорогою, звонко раздавалось над водой в вечернем холодном воздухе; а между тем месяц всплывал бледным прозрачным кругом на зарумяненное небо. Одним словом — все было прекрасно и свежо, как мои тогдашние чувства».

П. Куліш міг знаходити красу навіть у звичайному для багатьох новгородсіверців краєвиді міста: «Как хорошо потянулись вниз по реке горы, на которых бедные домики городка Н. уселись между садов, точно гуси на дугу. Как ярко сияют монастырские главы!».

Краса стародавнього міста на все життя запала в душу письменника. Свої юнацькі враження він переносить навіть у XVII століття в історичному романі «Алексей Однорог», що був надрукований у 1852—1853 рр. і присвячений подіям 1604 р. на Сіверщині: «Виднелся на горе недавно обновленный новгородский замок, или собственно город. Он был весь деревянный, но в вечернем освещении блестел, как окованный медью... Далее за городом виднелся Спасский монастырь, оутаный деревьями... Все эти предметы живописались в воздушной глубине легко и прозрачно, а красноватый солнечный свет... превращал этот уголок в картину, на которую нельзя было досыта наглядеться».

Майстерно володіючи художнім словом, Куліш разом з тим демонструє глибокі знання з історії рідного краю: «...Очутились они на отлогом склоне возвышенностей, который назывался Заручьем, потому что отделяется от городского посада ручьем Ярославовым, теперь почти иссякшим. В самозванщину это урочище стояло еще незаселенною пустынею и было очищено от десу для того только, чтобы в военное время не дать неприятелю подойти незаметно к городу».

Багато цікавих спостережень, що мають відношення до навчання у повітовому училищі та гімназії, можна знайти у повісті «Яков Яковлевич». Нерідко вчитель Яков Яковлевич водив учнів до Спасо-Преображенського монастиря. Критикуючи в поемі «Григорій Сковорода» письменників різних поколінь, які, на його думку, мало звертались до літературної спадщини, П. Куліш згадує і архієпископа Лазаря Барановича, резиденція якого певний час була у Новгороді-Сіверському:

Преславний Лазар Баранович
Віршами польськими співав.

У цій же поемі цікаві рядки присвячені Триумфальній брамі у Новгороді-Сіверському, збудованій на честь проїзду через місто Катерини II у 1787 році:

Сковорода не зупинився
Нігде по наших городах,
Як у Мстиславі попрощався
З Коннським у монастирях.
І в Сіверську моїм коханім,
Розкішно вквітчанім садами
Та горами, не зупинивсь:
На «Браму» тільки подививсь,
На ті ворота триумфальні,
Що Катерини слід значать...
Тепер мохи й бур'яни красять
Аркади-мури ті цегляні
Більш, ніж мальовані щити,
Німі герольди суєти.

В цих рядках П. Куліш не тільки висловлює свою палку любов до Новгород-Сіверського, а й вперше в поезії змальовує досить відому зараз архітектурну пам'ятку з гербами повітових міст Новгород-Сіверського намісництва. Крім того, він подає конкретне свідчення про перебування в місті (нехай проїздом) видатного українського філософа і поета Григорія Сковороди (1722—1794) — факт досі невідомий біографам просвітника.

Пишучи поему, П. Куліш знову ж посилався на свої гімназичні враження, бо саме в роки його навчання в гімназії Триумфальна брама була в дуже занедбаному стані (навіть стояло питання про її продаж «з молотка»), але за ініціативою директора гімназії І. Ф. Тимківського були зібрані кошти для її відновлення.

Глибоке знання історії та наукова інтуїція дозволили йому зробити правильний висновок щодо дати заснування Новгород-Сіверського. У статті «Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств в Киево-Днепровской Руси до татарского погрома», надрукованої у книжці «Живописная Россия» (1897), П. Куліш стверджує, що це місто було засноване великим князем Володимиром у X столітті як сторожовий пункт. Цей висновок був підтверджений археологами майже через 90 років.

Ще одну згадку про стародавнє місто над Десною можна знайти в одній з найкращих праць П. Куліша «Записки о Южной Руси», де він наводить цікаві свідчення про протопопа Лисовського, якого цар Петро I зробив новгород-сіверським сотником і який безсоромно грабував мешканців міста.

Навіть цей, далеко не повний перелік літературних звернень Куліша до Новгород-Сіверського свідчить про значний вплив його юнацьких вражень на подальшу літературну діяльність.

Цікаво було б знайти пам'ятні місця, пов'язані з життям П. Куліша у Новгороді-Сіверському. Ми вже знаємо з повісті «Феклуша», що Куліш близько року мешкав у вдови Хлопотової, садиба якої належала, як пише М. Чалий, до Варваринського приходу, і була розташована досить далеко від училища, до якого по косогорах та промивинах добиратися було нелегко. Варваринська церква містилась поблизу сучасного базару, а враховуючи згадані косогори та промивини, будинок Хлопотової міг стояти скоріше в районі вулиць Об'єднаної (колишня Овразна) та Інтернаціональної (колишня Варваринська). Сам П. Куліш про цей будинок пише так: «Домик вдовицы, нахлобучив темную, позеленевшую крышу, стоял на косогоре, подпертый со стороны оврага толстыми сваями. Сада при нем не было, но за домом, на крутом овраге, зеленел огород, напоминая сады Семирамиды. Невеселое обиталище!». Важко повірити, що цей будинок міг зберегтись до нашого часу, але пошуки в архівах можуть дати цікавий матеріал для подальшого дослідження.

На другому році навчання в повітовому училищі у П. Куліша погіршали справи з арифметикою, тому його батько змушений був домовлятися з вчителем Я. Я. Ігнат'євим, щоб той взяв Пантелеймона до себе квартирантом і додатково працював з ним. Про своє нове помешкання П. Куліш в повісті «Яков Яковлевич» пише: «Дом Якова Яковлевича стоял что называется на отшибе. Перед ним лежало большое пространство незастроенной земли, принадлежавшее уже лет тридцать каким-то малолетним наследникам; по обе стороны его шли улицы без домов, а сзади был глубокий, заросший орешником овраг, за которым видны были, на далекое расстояние, поля. Может быть, это уединенное положение родного уголка было отчасти причиною нелюбимости характера Якова Яковлевича».

Далі письменник згадує, що будинок цей був невеликий, з трьох кімнат, збудований батьком Якова Яковича, капралом суворовських часів. В одній з кімнат стояла піч, облицьована синіми кахлями. З дому вчитель пробирався до училища городами.

Враховуючи наведений опис, можна зробити висновок, що будинок Я. Я. Ігнат'єва містився десь в районі сучасної вулиці Свердлова (колишня Козацька), яка йде впродовж глибокого яру.

У тій же повісті Куліш згадує, що інколи, йдучи до училища, він заходив до свого друга Діонісія Підружнікова, який жив у свого дядька — купця Цапеницького, в кімнаті, прибудованій до лазні, в кінці саду. Звідси було чути гімназичний дзвоник, тобто садиба Цапеницьких була десь поблизу гімназії.

Невдовзі тут же оселився і сам П. Куліш, про що він у повісті пише: «Я тоже несколько времени жил в доме купца Цапеницкого и до сих пор с ним дружен». Останні слова вказують на можливе листування між ними, тому прізвище Цапеницького довелось дещо змінити.

При перевірці останньої версії в кварталах, що можуть нас зацікавити, знайдено два будинки, які раніше належали Цапеницьким. Збудовані вони в минулому столітті. Сподіваюсь, що після додаткових пошуків і уточнень місце проживання П. О. Куліша буде остаточно встановлено.

Слід також відзначити, що одноповерховий дерев'яний будинок гімназії, в якому навчався П. Куліш, не зберігся. У 1843 р. був збудований новий, двоповерховий цегляний будинок, в якому зараз міститься Новгород-Сіверська загальноосвітня школа-інтернат імені К. Д. Ушинського. Фасад цього будинку прикрашають кілька пам'ятних дошок на честь видатних випускників гімназії, одна з яких увічнює пам'ять про Пантелеймона Куліша.

Безумовно, багато цікавого, пов'язаного з життям Куліша у Новгороді-Сіверському, можна знайти у його особистому архіві. Частина цього архіву зберігається в Центральній науковій бібліотеці НАН України, інша — в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Робота з архівом письменника, а також подальше вивчення його літературної спадщини може дати ще багато фактів про зв'язки П. Куліша з Новгородсіверщиною.

Джерела та література:

1. Жулинський Микола. У праці каторжній, трагічній самоті // Куліш П. О. Твори в 2-х тт. —, 1989. — Т. 1. — С. 9.
2. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша / Киевская страница. — 1897. — № 5. — С. 292.
3. Войнов С. Пантелеймон Куліш і Новгород-Сіверський // Радянське Полісся (Новгород-Сіверський). — 1994. — 28 вересня.
4. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Сост. И. Панащенко. — К., — 1889. — С. 71.
5. Шейрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 166.
6. Кулиш П. А. Феклуша: Повесть // Русская беседа. — 1856. — Кн. 3. — С. 53.
7. Кулиш П. А. Яков Яковлевич: Повесть // Куліш П. О. Вибрані твори. — К., 1969. — С. 210.

ОЛЕКСАНДР РУСОВ І ЧЕРНІГІВЩИНА

Ім'я відомого статистика, етнографа і фольклориста другої половини XIX ст. Олександра Олександровича Русова (1847—1915) тривалий час незаслужено замовчувалось, а відтак і сьогодні маловідоме широкому загалу читачів. Росіянин за походженням, він усе своє свідоме життя, багатогранну і плідну наукову діяльність присвятив справі українського національного відродження. І зовсім не випадково, повідомляючи про смерть О. Русова, журнал «Украинская жизнь» присвятив йому такі рядки: «В Саратове, 8 октября 1915 года, скончался известный статистик и общественный деятель — украинец проф. А. А. Русов».¹ У к р а ї н е ц ь...

Доля розпорядилася так, що О. Русову довелося жити і працювати у багатьох куточках Росії та України. Петербург і Саратов, Київ і Харків, Полтава і Херсон — ось далеко не повний перелік місць його перебування. Тривалий відрізок свого життя Олександр Олександрович провів на Чернігівщині, де разом з родиною мешкав протягом 1876—1880 та 1893—1898 рр.

Його знайомство з історією та культурою нашого краю почалося набагато раніше. Ще перебуваючи в Києві, де він працював вчителем гімназії і активно співробітничав у відкритому 1873 р. «Південно-західному відділі Російського географічного товариства», О. Русов зацікавився творчістю відомого кобзаря Остапа Микитовича Вересая. Талановитого митця привіз до Києва зі свого маєтку в Сокиринцях голова відділу Г. П. Галаган. Він же запропонував організувати зустріч з одним з «останніх малоросійських кобзарів».² Тоді ж О. Русову та М. Лисенку було доручено підготувати до цієї зустрічі реферати про життя і творчість О. М. Вересая. Кілька днів кобзар жив у помешканні Олександра Олександровича, розповідаючи йому і М. А. Лисенку про своє життя та наспівуючи їм пісні й думи.³ Наслідком такого творчого спілкування став підготовлений О. Русовим реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», виголошений на засіданні відділу 28 вересня 1873 року.⁴ У ньому автор глибоко проаналізував життєвий шлях кобзаря та зміст виконуваних ним творів на тлі складних і суперечливих перипетій селянського буття, зокрема на Полтавщині та Чернігівщині. Так, у рефераті згадуються цікаві факти з історії та етнографії цілої низки сіл регіону — Кладьківки, Калюжинців, Голінки, Сокиринців та ін.⁵ Цікавим видається й те, що під час зустрічі О. Русов, який мав чудовий голос, виконував разом із О. Вересаєм українські пісні й думи з репертуару кобзаря.⁶

Тоді ж Олександр Олександрович познайомився зі своєю майбутньою дружиною Софією Федорівною Ліндфорс та її сестрою Марією, які з 1872 р. мешкали у Києві (їхні батьки мали великий маєток у с. Олешні Городнянського повіту Чернігівської губернії). Як згадувала потім Софія Федорівна, саме Саша Ангел (прізвисько О. Русова, — авт.) заохочував її до збирання етнографічних матеріалів на батьківщині.⁷ Удвох із сестрою вони влітку 1873 р. записали у селах Олешні та Олександрівці низку народних пісень та обрядів, а також зібрали прекрасну колекцію місцевої орнаментики. Малюнки сестер Ліндфорс було передано до створеного при відділі етнографічного музею. О. Русов присвятив цим матеріалам спеціальну доповідь на черговому засіданні відділу.⁸ Як засвідчують протоколи, саме під впливом компе-

тентного виступу Олександра Олександровича і за його пропозицією члени відділу прийняли рішення про підготовку програми широкомасштабних досліджень українського орнаменту. Тоді ж для її складання було створено відповідну комісію. До неї, крім О. Русова, увійшли також Ф. Вовк, М. Драгоманов та М. Левченко.

Тим часом, у грудні 1875 р. чернігівські земські збори прийняли рішення щодо проведення в межах губернії господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення. Влітку 1876 р. земська управа офіційно запросила О. Русова взяти участь у роботі створеного при ній статистичного відділу (бюро). Разом з ним мали також працювати й місцеві діячі — інженер-технолог Василь Єгорович Варзар (1851—1940) і агроном Петро Петрович Червінський (1849—1931). Почали вони з того, що розробили принципово нову методіку статистичних досліджень, яка виходила з необхідності глибокого вивчення насамперед землі, її прибутковості та продуктивності.

Визначившись із методикою, чернігівські статистики розробили ґрунтовну програму досліджень, яку апробували на окремих місцевостях Чернігівського повіту. Наслідки цієї апробації були опубліковані у 1877 р. окремим виданням. Згодом за аналогічною методикою були здійснені статистичні роботи у межах Чернігівського та Борзенського повітів.⁹ Об'єктивна інформація, яку містили видання земських статистиків, наочно засвідчувала зловживання адміністрації в існуючій системі оподаткування. Це викликало дедалі більше невдоволення у місцевих владних структурах.

До того ж, діяльність чернігівського земського статистичного бюро справляла помітний вплив не тільки на економічне, але й на культурне життя Чернігівщини. «Взагалі статистичне бюро, — писала С. Русова, — було тоді наче культурним центром Чернігова: ініціатива у всіх громадських, інтелектуально-мистецьких справах виходила від статистиків».¹⁰ Це, власне, і вирішило його подальшу долю. У січні 1878 року губернські земські збори мізерною більшістю голосів (39 проти 36) прийняли рішення про закриття статистичного бюро.

О. Русов залишився без роботи. Про переїзд до Олешні не могло бути й мови, оскільки рідні Софії Федорівни з самого початку були проти їхнього шлюбу. Гордість і принциповість О. Русова виключали навіть думку про можливість жити на утриманні родини Ліндфорсів. За таких обставин на сімейній раді було вирішено переїхати в Борзенський повіт.

Там, поблизу залізничної станції Доч Русови придбали невеликий хутір і 12 десятин землі. Непризвичайним до важкої селянської праці Олександр та Софії Русовим дуже важко давалося власне господарювання. «Ні робітників, ні прислуги не було, — згадував про цей період життя О. Русова його близький друг, народник Л. О. Жебуньов, — все виконувалось власними руками. Увесь тягар жіночого господарства, не панського, а мужицького, лягав на Софію Федорівну, а чоловіки працювали у дворі, в полі, в лісі. І ось тоді цікаво було бачити Олександра Олександровича, наділеного вченим ступенем, нагородженого золотими медалями за навчання і твори, в ролі орача, молотника, грабаря...».¹¹ Проте, незважаючи на труднощі, О. Русов і у цій життєвій ситуації залишився вірним собі — дієвим і життєрадісним. З часом їхній хутір перетворився на своєрідний культурний мікроцентр для навколишнього населення. Як вже згадувалось, сам Олександр Олександрович чудово співав, а Софія Федорівна вправно акомпанувала йому на роялі. І от, майже щовечора, після виснажливого трудового дня з вікон русівського будинку лунали українські пісні, старовинні романси. А оскільки хутір стояв на узбіччі шляху від залізнич-

ної станції до Борзни, то подорожні та й місцеві селяни часто зупинялись послухати чудову музику та пісні. А іноді й просто заходили до хати і не приховували здивування: «У буденний день співають!».¹³

Незважаючи на справедливі нарікання сусідів з приводу недоречностей у веденні хутірського господарства, взаємини О. Русова та його родини з місцевими селянами склалися напрочуд теплі й доброзичливі. Великою мірою цьому сприяли його енциклопедична вченість, простота, знання української мови, якою він розмовляв із селянами і, безперечно, глибоке розуміння життя та потреб місцевого населення. Знаючи О. Русова, як людину, яка має «все знати», селяни йшли до нього за порадами, юридичними консультаціями, просто поговорити про свою нелегку долю. Хутір часто відвідували й відомі діячі суспільно-політичного руху Л. О. Жебуньов, І. І. Петрукевич, В. Н. Вовк-Карачевський... «А то бувало й таке, — згадувала С. Русова, — я перу білизну в канці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрукевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти — чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді значні люди й приятелюємо з найбільшими панамі повіту, чи такі справді мусимо працювати».¹⁴ Все це не тільки сприяло зростанню авторитету хутора та його мешканців серед місцевого населення, але й викликало занепокоєння поліції щодо їх благонадійності. Про це, зокрема, було повідомлено чернігівського губернатора.¹⁵ Хоча в той час Олександр Олександрович до політики практично не мав ніякого відношення, його діяльність викликала посилену увагу з боку місцевих органів влади. До того ж, як пізніше згадував відомий на Чернігівщині земський діяч В. М. Хижняков, саме з допомогою О. Русова йому — секретареві земських зборів губернії — вдалося майже стенографічно записати зміст вирішальної сучки між реакційними колами земства і земською ліберальною опозицією у січні 1879 р.,¹⁶ яка набула відкрито політичного характеру. Так чи інакше, але хутір Русових узяли під нагляд і туди регулярно навідувався поліцейський урядник.¹⁷ З цих же причин О. Русову не вдалося обійняти посаду волосного писаря, на яку він погодився, зважаючи на прохання місцевих селян. Відтак матеріальна скрута, яка продовжувала супроводжувати його сім'ю з часу закриття статистичного бюро, давала про себе знати дедалі виразніше. Саме в цей час О. Русов одержав офіційне запрошення від Ніжинської повітової земської управи здійснити статистично-економічний опис Ніжинського повіту.

Звернення ніжинських земців саме до О. Русова не було випадковим. Вони чудово знали його добропорядність, високий професіоналізм, самовідданість при виконанні будь-якої роботи. Ці риси, притаманні Олександрові Олександровичу, згодом неодноразово відзначались його сучасниками. «Кожне слово, кожна цифра, яка випускалася ним у друк, — писав про Русова В. М. Хижняков, — були ним ґрунтовно, до недантизму виважені й перевірені».¹⁸

О. Русов погодився опрацювати і видати статистичні матеріали по Ніжинському повіту. Одержавши обов'язковий дозвіл на проведення таких робіт, він разом із своїми помічниками Л. Жебуньовим та С. Зубком у стислі строки зібрав величезний за обсягом статистичний матеріал, «не минувши жодного поселення, жодного дрібного хутора».¹⁹ Матеріали про господарство, побут та умови життя населення Ніжинщини оброблялись у Ніжині. Тут же їх доповнювали аналогічними даними, зібраними свого часу О. Шафонським та М. Домонтовичем, а також місцевою земською управою. Інтенсивна робота, яка тривала близько року, завершилась виданням великої праці «Нежинский уезд.

Статистико-економічне описання з проектами оцінки нерухомих вимощень уезда, таблицями та двома картами» (К., 1880). За неї Російське географічне товариство удостоїло автора золотої медалі. Цим, власне, і закінчується перший період його перебування на Чернігівщині.

Вдруге він прибув до Чернігова вже після звільнення з-під арешту (у Харкові їх з дружиною заарештували за переховування нелегальної літератури) у січні 1893 р., відгукувшись на запрошення губернської управи зробити статистичний опис Чернігівської губернії. Про цей період його життя на Чернігівщині на сьогодні відомо набагато менше. Зазначимо лише, що опис губернії в основному було закінчено до 1898 р., після чого О. Русов виїхав до Полтави. Зібрані матеріали були узагальнені ним у фундаментальній праці «Описание Черниговской губернии» (т. 1—2, Чернигов, 1898—1899). Пізніше О. Русов ще не раз у своїх дослідженнях звертався до чернігівської проблематики. Це, зокрема, засвідчують його роботи «Переселение в Сибирь из Черниговской губернии» (СПб, 1910) та «Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 году» (СПб, 1911).

Загалом наукова спадщина О. О. Русова нараховує близько 40 праць. Значна їх частина присвячена Чернігівщині, з якою він був тісно пов'язаний протягом свого життя і в історії якої він залишив вельми помітний слід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Украинская жизнь. — 1915. № 10. — С. 9.
2. Дяч.: Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 23 сентября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества (далі: Записки ЮЗОИРГО). К., 1874. — С. т. 1. — С. 40.
3. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. — 1916. — т. 1. — С. 41.
4. Дяч.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Київ — Харків, 1930. — С. 48—50.
5. Русов А. А. Остап Вересай один из последних кобзарей малорусских // Записки ЮЗОИРГО. — Т. 1. — С. 316—318, 320, 324, 326—327 та ін.
6. Дяч.: Українська літературна енциклопедія (далі — УЛЕ). — К., 1988. — т. 1. — С. 292.
7. Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 47.
8. Журнал... 18 ноября 1873 года // Записки ЮЗОИРГО. — Т. 1. — С. 66—67.
9. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — Том I-й. Черниговский уезд; Том II-й. Борзятский уезд. — Киев, 1877.
10. Русова С. Мої спомини... — С. 63.
11. Жебуньов Леонід Олександрович (1851—1919) — брат відомих народників В. О. та С. О. Жебуньових, сам активний учасник народовольського руху, за участь у якому 1883—1887 рр. відбував заслання у Мінусїнську (Сибір). На рубежі XIX—XX ст. приклав до українського національного руху. Відомий як український і культурно-громадський діяч. (Дяч.: УЛЕ. — К., 1990. — т. 2. — С. 196).
12. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 19.
13. Там же. — С. 19.
14. Русова С. Мої спомини... — С. 74.
15. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 21.
16. Дяч.: Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. — Пгд, 1916. — С. 151—152.
17. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 21.
18. Хижняков В. Памяти А. А. Русова // Русские записки. — 1915. — № 11. — С. 306.
19. Жебунев Л. Указ. соч. — С. 22.

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Володимир Ткаченко, Марина Ігнатенко

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ 20-Х РОКІВ

В умовах національно-державного відродження України значною мірою зростає інтерес суспільства до свого історичного минулого. Особливого значення набуває дослідження історії рідного краю. Один з важливих напрямків історико-краєзнавчих досліджень на сучасному етапі полягає в узагальненні нагромадженого цією галуззю історичної науки досвіду й критичному засвоєнні доробку вчених минулого. Цінний досвід краєзнавчої роботи, що слугував базою фундаментальних історичних досліджень, було нагромаджено у 20-х на початку 30-х рр. місцевими науковими товариствами.

Краєзнавство натоді сприймалося як «одне з найхарактерніших явищ». Його визнавали «масовим історико-культурним рухом», вважали важливою сферою культурно-просвітницької політики. А масове виникнення краєзнавчих товариств, які характеризувалися як «органи самопізнання країни»,¹ безсумнівно, спростовувало твердження про те, що історична наука може розвиватися лише в умовах суворой академічності. Отже, виникнення розгалуженої мережі різноманітних краєзнавчих осередків на Чернігівщині у той час було цілком закономірним явищем. Провідне місце серед них належало науковим товариствам, що стали певною мірою спадкоємцями історико-краєзнавчих формувань, які існували тут ще за дореволюційної доби.

Головну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень в регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою у складі В. Ю. Зубка, І. Р. Карповича, В. І. Коновала, І. Я. Кошового, Б. Л. Луговського, С. П. Устименка та Г. Г. Холодного. Спочатку воно мало статус філії Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка затвердила в жовтні того ж таки року його статут.² 1924 р. було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс).³

Керівництво діяльністю товариства здійснювала постійна Рада з 6 осіб, першим головою якої було обрано викладача Чернігівського інституту народної освіти Г. Г. Холодного, а секретарем В. Ю. Зубка. До складу постійної Ради входили також відомі краєзнавці В. А. Шугаєвський, М. К. Шматько, Д. О. Заушкевич та представник губернського відділу народної освіти Т. Н. Голик. З 1921 по 1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності вважало «розробку й популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини», зросла з 31 до 76 осіб.

Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 р. — історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства.⁴ Чернігівське наукове товариство за короткий час спромоглося визначити основні напрямки історичних досліджень широкого діапазону і розгорнути діяльність по реалізації цілого ряду наукових програм.⁵

Значне місце в історико-краєзнавчій роботі посідали археологічні та архітектурно-археологічні студії. Так, члени Чернігівського наукового товариства влітку 1923 р. брали участь в дослідженні видатної пам'ятки XI ст. Спасо-Преображенського собору в Чернігові, яке здійснювала група науковців на чолі з М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським, а дещо пізніше — в охоронних археологічних роботах, якими керував у межах міста С. Г. Баран-Бутович.⁶

У безпосередньому контакті з Всеукраїнською Академією наук тривало збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Члени етнографічної секції Чернігівського наукового товариства на чолі з Б. Л. Лутовським збирали місцевий фольклор, досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної архітектури. Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, водяних млинів і сукновалень. Все це сприяло створенню у Чернігові етнографічного музею.⁷

Члени бібліографічної секції, заснованої наприкінці 20-х років, займалися складанням покажчиків літератури про Чернігівщину, а також місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду.⁸

Досить різноманітними були і форми діяльності Чернігівського наукового товариства. Крім секційних засідань влаштовувалися загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з інших міст. Крім того, краєзнавці організовували прилюдні урочистості, зібрання, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, пов'язаних з Чернігівщиною, — Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа, А. Свидницького, О. Лаваревського, Г. Сковороди, Л. Глібова та ін.,⁹ брали участь у складанні Біографічного словника громадських діячів України, створили наукову бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч видань, серед яких було чимало стародруків і цінних рукописів.¹⁰

Однак брак кваліфікованих кадрів і, насамперед, слабкі джерела фінансування стримували втілення у життя накреслених планів. Так, за даними Українського комітету краєзнавства у цей час були «цілковито матеріально незабезпечені»¹¹ більшість товариств республіки. Втім, історико-краєзнавчі дослідження тривали. Хоч на початку 30-х рр. вони несподівано згортаються, і майже всі наукові товариства припиняють своє існування. Як не дивно, це відбувається саме в той час, коли з коштів місцевого бюджету почали виділятися певні асигнування на наукову та краєзнавчу роботу.¹²

У першу чергу ці негативні процеси обумовлювалися надалі ширшим застосуванням вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ, що призводило до заперечення правомірності існування краєзнавства як окремої галузі науки з притаманними їй предметом і методами дослідження. За таких умов краєзнавчі товариства дедалі частіше починають відігравати роль «первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації», а науковці все «більше звертають увагу на вивчення питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин і т. ін.)».¹³

1930 р. приймається рішення про ліквідацію краєзнавчих товариств і створення натомість секцій краєзнавства при заводах, колгоспах, вузах, школах, що значно знизило ефективність краєзнавчої роботи, а через деякий час спричинило згорання краєзнавчого руху в цілому. Ці зміни означали, по суті, відмову від досвіду, нагромадженого історико-краєзнавчими організаціями протягом 20-х рр. Зрештою, це призвело до появи численних «білих плям» в історії України й до її фальсифікації на догоду тоталітарній системі.¹⁴

Важливою причиною занепаду краєзнавчого руху на Чернігівщині у 30-ті рр. були масові репресії. На нашу думку, розгром краєзнавства став свого роду відлунням відомої «академічної справи» 1929—1931 рр., в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних істориків Росії. Історичне краєзнавство як «гробокоташко-архівне» закликали ліквідувати, заявляючи, що «з історією ми історію не зробимо».¹⁵ Крім того, в Україні репресії проти краєзнавців мали свою специфіку і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя, ця «акція боротьби проти буржуазного націоналізму»¹⁶ набула небачених масштабів і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду.

Репресії були спрямовані перш за все проти осередків, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і проводили широкі історико-культурні дослідження. Тому не випадково, що найбільших втрат зазнало саме Чернігівське наукове товариство.

Першого удару було завдано під час фабрикації справи «Спілки визволення України». Оскільки центром «СВУ» вважалася ВУАН на чолі з її віце-президентом академіком С. О. Єфремовим, то ядром Чернігівської філії «СВУ» було проголошене наукове товариство, яке «підтримувало тісні зв'язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом».¹⁷ Ось чому наприкінці 1929 р. були притягнуті до відповідальності як активісти Чернігівської філії «СВУ» і виключені з наукового товариства близько 10 провідних краєзнавців.¹⁸

У 1931 р. з великими труднощами і в урізаному вигляді вдалося таки видати перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства». Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі з'явився документ настільки бездоказовий і брутальний, що не потребує жодних коментарів: «Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Верзілов, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи як Федоренко, Ницай і т. д. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т. д.... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко... і працює на справу Соборної України... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади».¹⁹ Після таких звинувачень майже всі краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їх наукових праць потрапила до індексу заборонених видань, а товариство перестало існувати.

Чернігівське наукове товариство відіграло видатну роль у відродженні традицій історико-краєзнавчих пошуків, які були започатковані ще за дореволюційних часів. Воно об'єднало широке коло істориків, археологів, етнографів і таким чином створило наукове середовище, яке сприяло підвищенню рівня історичних досліджень. Крім того, завдяки наполегливій роботі провідних краєзнавців Чернігівщини, чимало населених пунктів краю, як-от Чернігів, Ніжин, Прилуки, Остер, Сосниця, підтвердили свій статус «культурних гнізд» України. У цей період простежуються також спроби краєзнавців включати локальні студії у ширший контекст історико-культурного розвитку. На жаль, ці позитивні тенденції у діяльності наукових товариств були перервані нав'язуванням вульгарно-соціологічних схем з боку офіційних органів влади і масовими репресіями проти істориків і краєзнавців.

Протягом довгих десятиріч історична наука, переобтяжена ідеологічними штампами, цілком залежала від політичної кон'юнктури. Лише сьогодні вона підходить до розв'язання складних і суперечливих проблем історії України, висвітлення її маловідомих сторінок. Цьому сприяє відновлення діяльності історико-краєзнавчих осередків у структурі Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения // *Отечество: Краеведческий альманах*. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 11.
2. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІР ЦНБ). — Ф. X. — Спр. 18724. — Арк. 1.
3. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ). — Ф. 43—9. — Спр. 377. — Арк. 3.
4. Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Український історичний журнал*. — 1983. — № 4. — С. 109; *Записки Чернігівського наукового товариства*. — Чернігів, 1931. — Т. 1. — Праці історико-краєзнавчої секції. — С. 3; *Наукове життя в Чернігові 1914—1925 рр.* // *Україна*. — 1925. — Кн. 3. — С. 180—181; Кн. 4. — С. 181—183; *Державний архів Чернігівської області* (далі — ДАЧО). — Ф. Р. — 593. — Оп. 1. — Спр. 1722. — Арк. 159 зр.
5. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР. — К., 1973. — С. 149—150.
6. Макаренко М. Біля Чернігівського Спасу (Археологічні дослідження року 1923) // *Чернігів і Північне Лівобережжя*. — К., 1928. — С. 184—196; ДАЧО. — Ф. Р. — 593. — Оп. 1. — Спр. 1850. — Арк. 15.
7. Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині... — С. 109.
8. ДАЧО. — Ф. Р.—65. — Оп. 1. — Спр. 1110. — Арк. 61.
9. *Наукове життя в Чернігові 1914—1925 рр.* // *Україна*. — 1925. — Кн. 4. — С. 182; Шевелів Б. Увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка та Л. І. Глібова в Чернігові // *Україна*. — 1930. — Кн. 43. — С. 149—150; та ін.
10. Юрмас Я. В. Чернігівському науковому товаристві // *Красное знамя*. — 1922. — 28 мая; ІР ЦНБ. — Ф. X. — Спр. 12112. — Арк. 3; ДАЧО. — Ф. Р.—5059. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—61.
11. Центральний державний архів зшких органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8595. — Арк. 77.
12. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1499. — Арк. 173.
13. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 9595. — Арк. 70—72.
14. Бабенко Л. Л. Із досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х р. — на початку 30-х р. // *Завдання краєзнавства та дослідження та популяризації пам'яток історії і культури*. — К., 1991. — С. 38.
15. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения... — С. 25.
16. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К., 1989. — С. 203.
17. Архів УСБУ по Чернігівській області. — ФП—2901. — Арк. 41—43.
18. Ткаченко В. Коса над Черніговом // *Україна*. — 1991. — № 24. — С. 10—11.
19. Архів УСБУ по Чернігівській області. — ФП—2901. — Арк. 36—43.

СІВЕРЯНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Юрій Шевченко

ПОЗИКА В УПИРЯ, АБО ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЕПІЗОД КАР'ЄРИ ІВАНА МАЗЕПИ

Відомий український історик і етнограф М. Маркевич навів у одній з своїх численних праць цікавий переказ, записаний у Чернігові. Пішлося про позика в 10 тисяч золотих, яку майбутній гетьман І. Мазепа взяв у людини, котру сучасники вважали упирем, оборотнем, чаклуном.¹ Популярність цієї легенди засвідчує і публікація на сторінках «Черніговських губернських ведомостей».² «Героєм» переказу був чернігівський можновладець другої половини XVII ст. Василь Дуїні-Борковський — постать непересічна у багатьох відношеннях.³ Почати слід хоча б з того, що свій родовід Дуїні-Борковські вели від датської королівської династії доби раннього середньовіччя. Згодом примхлива доля закинула одного з представників цієї аристократичної фамілії у Польщу. На початку XVII ст. Гаспар Дуїні-Борковський з'являється на Чернігово-Сіверщині. 1636 р. він одержує від короля Владислава IV чималний маєток і осаджує село Борківку, яке і позараз зберігає свою історичну назву. У 1648 р. в одній з кривавих усобиць усю родину Дуїніх-Борковських було винищено, і тільки малого Василя врятував дядько Інокентій (начебто греко-католицький єпископ Чернігівський і Остерський).⁴

Через двадцять років по тому Василь Дуїні-Борковський з'явився на поверхні політичного життя і зробив справді блискавичну кар'єру: вибельський сотник (там-таки у Виблях він одружився з дочкою місцевого священика Василя Шуби), чернігівський сотник, чернігівський полковник (з 1672 р.) і, нарешті, генеральний обозний. Типовий діяч доби Руїни, Василь Дуїні-Борковський у залежності від кон'юнктури змінював свої політичні симпатії та орієнтири, «хитаючись» разом з усім українським суспільством між Польщею, Московією, Туреччиною. На Чернігівщині він набув величезні маєтності, але резиденцію свою звів неподалік від полкового міста — на Бобровиці. Уславився Василь Дуїні-Борковський і своїми щедрими офірами численним храмам. Але найщедріші дарунки від нього одержав Єлецький монастир, який завдяки Василеві Дуїні-Борковському було і відбудовано, і розбудовано.⁵ І водночас, якщо довіряти переказам, ця людина вела друге, утаємничене, потойбічне життя... Колізія карколомна, але, на думку сучасного культуролога А. Макарова, зрозуміла людині Барокко, яка вірила в «існування в душі людини сяйливо світлих і непроглядно чорних зон і куточків».⁶

Пrawdopodobно, Василь Дуїні-Борковський разом з Іваном Мазепою та іншими старшинами брав участь у заколоті супроти гетьмана Івана Самойловича. У всякому разі в архіві чернігівського історика

Олександра Ханенка зберігався лист Івана Мазепи до Василя Дуїна-Борковського з Москви від 11 травня 1686 р., в якому Мазена сповіщає, що «доповів цесарівні Софії про Самоїловича».⁷ Згодом він передав Василеві Дуїну-Борковському царський дарунок — кунтуш і жупан «на соболях» та 20 гривень срібла.

Доля Івана Самоїловича була вирішена, і на козацьку раду, яка мала обрати нового гетьмана, прибув представник російського уряду князь Василь Голіцин. Напевне, цей фаворит царівни Софії відчував потребу у грошах, бо, як подекували, звернувся за позицією саме до Василя Дуїна-Борковського. Генеральний обозний відмовив російському можновладцю (не спокусив його і натяк на гетьманську булаву), але пішов назустріч колезі — Івану Мазепі. Кругленькою сумою у 10 тисяч золотих Іванові Мазепі довелось щедро винагородити Василя Голіцина за підтримку його кандидатури на виборах гетьмана. Свій борг Василеві Дуїну-Борковському він невдовзі повернув «з процентами» у вигляді численних маєтностей.

Але ця доволі пікантна історія мала й несподіване, так би мовити, образотворче продовження. 1702 р. Василь Дуїн-Борковський помер. Його було поховано в Успенському соборі Єлецького монастиря. Над його похованням було встановлено ктиторський портрет і надгробну дошку з віршами архієпископа Іоанна Максимовича, які оспівували цноти покійного.⁸ Але, як сповіщає М. Маркевич, у сусідньому Троїцькому соборі тоді ж з'явився абсолютно неймовірний для християнського храму розпис, на якому було змальовано потойбічну мандрівку упира.⁹ Ктитором Троїцького собору був гетьман І. Мазена, і, наказуючи створити такий розпис, він забезпечував згадування у храмі грішної душі генерального обозного. Тільки у середині XIX ст. за розпорядженням архієпископа Філарета (Гумілевського) ці розписи були знищені.¹⁰ Інше пояснення ілюстраціям легенди про потойбічні пригоди Василя Дуїна-Борковського — суперництво Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів.¹¹ Обидві обителі зберігали ікони Богородиці, що вважалися тут чудотворними. Іллінська — пензля Григорія Костянтиновича Дубенського (1657) — ієромонаха Іллінського Геннадія, — спочатку лише місцевого почитання. Єлецька — відома всьому православному світу. Та ось під час інтенсивного будівництва в Єлецькому монастирі ікона таємниче зникла (1673). Її замінила копія (1676) з Володимира Суздальського, коли архімандрит Галятовський пише апологію чудес ікони Єлецької Богородиці («Скарбница потребная»). Рік по тому, майбутній святий Ростовський Дмитро (Туптало) пише апологію чудес ікони Іллінської Богородиці.¹² А монастир — місцезнаходження цієї ікони розбудовується, наче на противагу Єлецькому. Після смерті Василя Борковського, Троїцько-Іллінський монастир, врешті-решт, стає резиденцією Чернігівських владик (аж дотепер). А копії чудотворної ікони Чернігівської Богородиці з Троїцько-Іллінського монастиря, що за змістом одного з чудес отримала назву Гефсиманської, входять до складу найбільш шанованих святинь Троїцько-Сергієвого монастиря в Загорську. Копія Іллінської Чудотворної з абрисом Чернігова, що була подарована Петру I близько 1696 р. (з нагоди перемоги під Азовом), прикрашає експозицію Казанського собору в Санкт-Петербурзі.

Джерела та література:

1. Маркевич Н. А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1991 (Репринтне відтворення видання 1860 р.). — С. 78—79.
2. Иосиф Т. Легенда об одном из полковников Малороссии, Борковском // Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1888. — 91. — С. 94.
3. Цікаву культурологічну інтерпретацію особи В. Дуїна-Борковського дав: Марков А. Світло українського бароко. — К., 1994. — С. 37—38.

4. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I. — С. 485—489; Родословная дворян и графов Дуини-Борковских, герба Лебедя // Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1890.
5. Дяв.: Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1850. — № 7; 1858. — № 39; 1890. — № 45, 46; та ін.
6. Макаров А. Указ. праця. — С. 38.
7. Из архива А. И. Ханенко // Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1888. — № 27, 91.
8. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов (Підготовка до друку і передмова О. В. Коваленка) // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 115—116.
9. Маркевич Н. А. Указ. праця. — С. 79.
10. Картины жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. — К., 1911. — С. 60—61.
11. Молочко А. В., Шевченко Ю. Ю. Тайны Черниговских пещер // Наука и религия. — 1982. — № 4. — С. 87.

МИСТЕЦТВО

Анатолій Адрюг

БАРОККОВИЙ ЧЕРНІГІВ

Друга половина XVII — перша половина XVIII століття відзначені злетом національної самосвідомості українського народу, зумовленого переможним завершенням визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Українська культура і мистецтво того часу, які розвивалися в стильовому напрямку барокко, сягнули світового рівня. Барокко охопило тоді різноманітні сфери духовного життя суспільства — літературу, архітектуру, образотворче мистецтво, музику, історіографію, відбилась у народній культурі. Як ніколи раніше спостерігається інтеграція, взаємопроникнення видів культури.

Барокко як культурно-історична епоха виражає спільність у змісті різних аспектів духовного життя суспільства. Мова йде про певні закономірності, риси, принципи, типологічні відповідності, які виявилися в усіх сферах культури. У кожній із них вони набували специфічних особливостей. Виникали ж у спільних соціально-історичних умовах і були поєднані між собою протиріччями і спільностями своєї епохи. Барокко виступило внутрішнім стрижнем культури, визначило головні напрямки її розвитку.

Українське барокко синтезувало великі культурні традиції. У його поступі визначальне значення мали національні джерела і чинники. Це — традиції культури Київської Русі, які через візантійське посередництво йшли до глибинних основ європейської культури, а також могутній пласт народної культури, корені якої сягають часів давніх слов'ян. Воно увібрало також досягнення культури східних слов'ян та Західної Європи.

Барокко було першим загальноєвропейським стильовим напрямком. Воно охопило як країни Західної Європи, так і православні країни на сході Європи. Українське барокко — оригінальне і своєрідне явище культури. На конкретному прикладі культури Чернігова того часу можна наочно побачити, як відбувалось його формування і із яких чинників воно складалось.

Народні основи розвитку культури стали найважливішою умовою типологічної єдності художніх процесів у Чернігові. Ця специфічна народність виявилась і в безпосередньому впливі народної творчості на витвори професійних майстрів, і в об'єктивному відображенні основних інтересів народу. Народні художні традиції значною мірою визначили типи чернігівських будівель, їх об'ємно-просторові композиції і елементи архітектурного декору. Вони виявились в планах і композиціях житлових споруд — будинках Я. Лизогуба і П. Полуботка, кам'яниці Константинівичів, келіях Троїцького і Єлецького монастирів. У такій важливій справі, як відновлення пам'яток Київської Русі — Борисоглибського собору, Іллінської церкви, Успенського собору та інших споруд, зодчі спирались на багатовіковий досвід народних майстрів.

Під впливом народної дерев'яної архітектури були вироблені типи тридільного трибанного і п'ятидільного п'ятибанного храмів. У Чернігові вони представлені усипальницею Лизогубів і Катерининської церквою. Народні художні традиції багаті в чому визначили своєрідність чернігівської мурованої архітектури того часу. Вплив народних традицій яскраво виявився також в хоровому співі, в творчості чернігівських письменників та композитора С. Пекалицького.

Велике суспільне і культурне значення мало звернення до традицій вітчизняної античності — культурної спадщини Київської Русі. Давньоруське планування Чернігова збереглося і в другій половині XVII ст. Пам'ятки домонгольської архітектури і мистецтва Чернігова стали живими носіями культурної традиції. Троїцький собор в Чернігові (1679—1695 рр.) продовжив лінію розвитку давньоруського монастирського храму. Динамічна композиція Катерининської церкви (поч. XVIII ст.) продовжила традицію наростання об'ємів до центру будови, розпочату в часи Київської Русі зодчими Софії Київської і особливо вдало розроблену у П'ятницькій церкві в Чернігові. У другій половині XVII ст. були продовжені традиції давньоруського літописання, з'являються нові редакції давньоруських літературних творів.

Велике значення мали також культурно-мистецькі здобутки східних слов'ян. Муроване будівництво, яке розгорнулося у другій половині XVII ст. в Чернігові, вимагало великої кількості висококваліфікованих будівельників. Якраз їх на той час і не вистачало на Лівобережній Україні. Тому із Москви запрошувались зодчі, які мали значний досвід практичної роботи. Вони були об'єднані в Приказі мурованих справ, що провадив будівельні роботи і здійснював підготовку кадрів ще з XVI ст. Гетьман Іван Мазепа через Петра I запросив до роботи в Україну таких видатних зодчих, як І. Д. Старцев і Д. В. Аксамитов. І. Д. Старцев з колективом майстрів працював у Києві і, можливо, в Чернігові. Вірогідно, Д. В. Аксамитов зводив у Чернігові будинок Колегіуму. ¹ Риси російської архітектури можна бачити у будинку Я. Лизогуба, Катерининській церкві та деяких інших спорудах. Працювали, мабуть, в Чернігові білоруські різьбярі по дереву над створенням іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря. Майстри з Могильова та Орші були провідними в колективі різьбярів Оружейної палати в Москві, які об'єднали в своїй творчості традиції українського, білоруського та російського мистецтва. ²

Зв'язки із Західною Європою здійснювались не лише завдяки приїзду майстрів до Чернігова, але й перебуванню чернігівців за кордоном. Відомо, що студенти із Чернігова навчалися у Страсбурзькому та Кенігсберзькому університетах. Повертаючись на батьківщину, вони привозили з собою книжки, записи лекцій провідних професорів, вичні посібники. Книжки із Західної Європи привозили і купці, які виконували замовлення окремих осіб. Наприклад, Дмитро Туптало працював у Чернігові над «Життями святих» і просив купця Ісака Ванденбурга купувати книги і привозити їх до Чернігова. ³ Деякий час у Чернігові працював філософ, богослов, правознавець і фахівець з оборонного будівництва Адам Зернікау, запрошений Лазарем Барановичем з Кенігсберга. ⁴ Троїцький собор у Чернігові збудував за власним проектом досвідчений архітектор західноєвропейської вички І.-Б. Зауер, який прибув на запрошення із Вільнюса. ⁵

Теоретичні підвалини поетики барокко на Україні закладалися в Києво-Могилянській колегії, яка у XVIII ст. стала академією. Сформувались ознаки нового стилю, що був сприйнятий всією українською культурою. Вихованець Києво-Могилянської колегії Іван Максимович заснував у Чернігові Колегіум. До наших днів збереглися конспекти курсів поетики, що викладалась в чернігівському Колегіумі. Наприклад,

поетика П. Лип'яцького, де визначається бароковий концептизм, який полягає в поєднанні неузгодженого і узгодженого, або представляє узгоджене неузгодження. Конспект повинен викликати здивування і захоплення. Здивування викликає неузгодження речей, а захоплення виникає в результаті узгодження цих протилежностей.⁶ Бароковий концепт у ширшому смислі розуміється як образний ключ того чи іншого твору.

На чільному місці у барокко постали емоційні ефекти, експресивність образів, динамізм форм. В архітектурі набуває більшого значення скульптурність форм декору фасадів, який стає соковитим і мальовничим. Це яскраво виявилось у будинку Я. Лизогуба, який справляє враження скульптурного твору. Багатопрофільність вертикальних і горизонтальних тяг та фронтонів над вікнами подрібнює форми. Промені сонця по-різному освітлюють кожну площину, створюють глибину в композиціях фасадів і складну гру світла й тіні. Поєднанням мальовничої світлотіні білих фасадів з кольоровою поливою глиняної черепиці на даху будинку Я. Лизогуба, з дубовим гонтом на Катерининській церкві чи білою бляхою на банях Троїцького собору досягався яскравий декоративний ефект. Декор чернігівських пам'яток не лише підкреслює архітектурні членування, але й виступає складовою частиною складної концептуальної програми кожного твору.

Особлива увага приділялась оздобленню фронтонів і бань. Для Чернігова характерна якась особливо пружна форма грушоподібних бань, яка вирізняє їх з-поміж споруд інших міст. Пружну форму мали і барокові фронтони на фасадах Троїцького собору та П'ятицької церкви. Фронтони набували пишного і урочистого вигляду завдяки влаштуванню пірамід і «сонць» (позолочені зображення дисків сонця з променями).

На той час надзвичайно популярним був хоровий спів. До наших днів зберігся єдиний твір композитора і регента хору Л. Барановича С. Пекалицького «Служба божа» для мініор для восьми голосів, який входить в групу лірико-драматичних творів, пов'язаних з бароковою традицією. На становлення хорових концертів справила великий вплив українська проповідь. Для лартесних концертів характерна віртуозна побудова партій, використання яскравих динамічних контрастів, перегуки кількох хорів, могутнє звучання струнких акордних вертикалей з довгою луною.⁷ Ці особливості співзвучні контрастам горизонталей і вертикалей в архітектурі, висотного устремління групи пам'яток українського зодчества, одним із представників якої є Катерининська церква в Чернігові.

Концерти виконувались звичайно в церквах. Звучання голосів, підсилене акустикою храму, вражало своєю могутністю і яскравими контрастами. Все разом створювало атмосферу піднесеності і урочистості. Загальне враження підсилювали настінні розписи і різьблений золочений іконостас. Своєю мальовничістю і декоративністю хоровий концерт близький до тогочасного живопису. Творчість С. Пекалицького близька до творів українського художника із Волині Іова Кондзелевича.⁸

У Чернігові діяв один із визначних літературно-мистецьких гуртів на Україні. До нього входило ціле гроно талантів — Л. Баранович, О. Бучинський-Яскольд, І. Величковський, Д. Туптало, Л. Крціонович, І. Максимович. Л. Баранович — один з творців нового типу української проповіді. Його проповіді є зразками витонченого барокового письма, вишуканої риторичної прози. Значну частину літературного доробку українського барокко складають поетичні твори Івана Величковського. Багато уваги він приділяв популярній в мистецтві барокко темі несподіваності, всесильності смерті, темі часу. І. Величковський добре знав античну літературу, ренесансну культуру Західної Європи. Чернігівські письменники в своїй творчості захоплювались емблематикою і

алегоричною, розгортали складні метафори, нерідко поєднуючи античні і християнські образи.

Поетика барокко яскраво виявилась у творчості таких граверів, як Л. Тарасевич та І. Щирський. Їх діяльність була пов'язана з роботою чернігівської друкарні. Впливу барокко зазнала творчість різьбярів на дереві, золотарів і ливарників.

Окремі види культури і мистецтва розвивались не відокремлено один від одного. Вони вступали між собою в складні взаємовідносини, які мали бароковий характер. Іконостаси своїм рухом, виявленим у композиції, підтримують і підкреслюють рух до центрального купола, організований архітектурними членуваннями інтер'єра. Монументальний живопис перспективними побудовами розвивав те, що було закладено в інтер'єрі. Виявляється тенденція до зникнення межі між окремими видами мистецтва в одному творі.

Нерідко бувало так, коли в одній особі об'єднувались обдарування письменника, художника, проповідника. З цього приводу треба назвати імена Л. Барановича, І. Галятовського, Л. Крценовича.

В архітектурі підсилюються риси своєрідної зображувальності. Поезія, якій не властива візуальність, знаходить способи її досягнення. І. Величковський творив із своїх поетичних творів зображення, складаючи фігурні або контурні вірші, акростиhi, вірші-лабіринти. Він записував вірші червоним і чорним чорнилом, доповнюючи їх малюнками.

Культура Чернігова доби барокко — яскрава сторінка української культури. Завдяки своїй неповторній своєрідності вона увійшла до скарбниці слов'янської культури.

П Р И М І Т К И.

1. Адрюг А. К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум // Народна творчість та етнографія. — 1986. — № 5. — С. 48—50.
2. Адрюг А. Узори братерства і идизиння // Маладосць (Менск). — 1984. — № 12. — С. 140—142.
3. Нудьга Г. А. На літературних шляхах. — К.: Дніпро, 1990. — С. 207—211, 230.
4. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины. XVII—XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — С. 170.
5. АДРУГ А. К. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. — 1984. № 3. — С. 32.
6. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 159—160, 162.
7. Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. — К.: Музична Україна, 1978. — С. 11.
8. Свенцицька В. Основні етапи розвитку українського малярства XVI—XVIII ст. та відбиття явищ музичної культури в малярських творах // Українське музикознавство. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 217.

ПОЛЕМІКА

Володимир Максимонько

СПАРТАНЦІ

У газеті «Ніжинський вісник» 1 лютого 1995 року опублікована стаття В. Шоходька «Правда про бій під Крутами». «До останніх років мало хто знав, чи навіть чув про бій під Крутами» — починає свою статтю автор, колишній директор Ніжинського краєзнавчого музею, нині пенсіонер.

І справді, більшовики все зробили для того, щоб ми не знали правди про свою історію, своїх героїв. Протягом багатьох століть український народ боровся за незалежність. У тій боротьбі рідили ряди борців, оскільки земля забирала тих кращих, які не бажали скоритися ворогові. Але на їх місце приходили інші і все починалося заново.

«4 березня 1917 року у Києві утворилась Українська Центральна Рада. Але трагедія Центральної Ради полягала у тому, що її політика була антинародною», — продовжує автор.

Не можу повірити, що така високоосвічена людина, як В. Шоходько, не читав IV Універсалу. А якщо читав — то в чому проявляється антинародна політика Центральної Ради? Невже в тому, що ще в далекому 1918 році вона хотіла, щоб український народ жив у незалежній, вільній, суверенній державі?

Після більшовицького перевороту в Росії 1917 р., Україна одержала реальну можливість здобути незалежність, і 22 січня 1918 року Четвертим Універсалом уряд Української Народної Республіки проголосив самостійність і незалежність України. В Універсалі говорилося: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилась давня мрія твоїх батьків — борців за волю і права робочого люду. Віднині УНР стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу...»

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажано жити в злагоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватись в життя самостійної Української Республіки!!!»

Але В. Шоходько вбачив і в Універсалі підступні наміри: «Антинародна суть Універсалу виявилася в тому, що Центральна Рада залишила недоторканими буржуазні органи влади на місцях і виявила тим самим своє вороже ставлення до Рад...»

Знову повернемося до IV Універсалу: «Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство Народних Комісарів закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знову поллється кров, знову нещасний робочий люд змушений буде приносити в жертву своє життя.»

Ми, Українська Центральна Рада, вибрані з'їздами селян, робітників і солдатів України, ніяких війн підтримувати не будемо, бо український народ бажає миру».

Крилатий вислів більшовиків «В пролетаріев нет отечества» вже тоді давав підстави Центральній Раді вжити всіх заходів, щоб не допустити більшовиків в Україну. Потрібно було не розпускати армію, а навпаки, мобілізувати всі сили, щоб не дозволити політичним бомжам десятиліттями знущатись над українським народом!

Щоб дискредитувати Центральну Раду, більшовики нав'язали ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад (робітничих, селянських і солдатських депутатів), розгорнули широкомасштабну кампанію проти уряду Української Народної Республіки. Найбільш активно це проводилось в Луганській і Донецькій областях русифікованим населенням.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад розпочав свою роботу не в Харкові 11 - 12 грудня, як пише В. Шоходько, а трохи раніше, 4 грудня 1917 року в Києві з бійки між депутатами, оскільки делегатів, які підтримували Центральну Раду, було дві тисячі, а тих, хто підтримував більшовиків — лише 150 чоловік. Зрозумівши, що їм не виграти, 127 більшовиків покинули з'їзд і почали терміново добиратись до Харкова.

Характерно те, що навіть у найбільш зрусифікованих районах України більшовики не мали більшості: у Донбасі — 32%, Катеринославі — 26%, Харкові — 28%. І лише у Луганську і Донецьку вони набрали до 50% голосів.

11 — 12 грудня 1917 року, провівши свої вузькопартійні збори у Харкові, об'єднавшись з делегатами обласного з'їзду Рад Донбасу і Криворіжжя, серед яких переважали більшовики і ліві есери, назвавши себе першим Всеукраїнським з'їздом робітничих, селянських і солдатських депутатів, ленінці оголосили, що влада на Україні належить Радам. І, як пише В. Шоходько: «З'їзд проголосив Українську Республіку федеративною частиною Російської Республіки». Після чого вони попросили допомоги у більшовицької Росії. Дорога на Україну була відкрита.

За вказівкою Леніна на Київ рушили передові загони російських більшовиків. Одним із таких загонів, який налічував шість тисяч чоловік, командував колишній підполковник царської армії Муравйов.

На шляху більшовицької навали стали 300 юнаків, які не вміли стріляти, були погано озброєні, легко вдягнуті на тодішні морози. Цих 16—18-річних юнаків історики світу назвали українськими спартанцями. Саме сини сонячної Еллади ще 480 року до народження Христа на чолі з царем Спарти Леонідом стали на шляху багатотисячних когорт перських завойовників. На їхній могилі залишився напис: «Чужинцю, іди скажи Спарті, що ми тут лежимо, вірні її найвищому наказові».

На жаль, тут аналогія закінчується. На Спарту йшла армія чужинців, а в російських більшовицьких обози сунули на Україну, підтримуючи ідею святої війни, знищуючи український народ, і власні христоненавдці, перевертні, яничари. Вони свідомо вели свій народ в більшовицьке імперське ярмо. В історії людства такі аналогії рідкість. Згадаймо як у 1921 році ті ж більшовики мало не завоювали Польщу. Але польський народ, всі як один, стали на захист своєї держави і, як результат, більшовиків вигнали з Польщі. 1939 рік — спроба Сталіна окупувати Фінляндію... Але й фінський народ став на

захист своєї держави. І не потрібно бути видатним істориком чи знаменитим вченим, щоб зрозуміти, які здобутки отримала Фінляндія, відстоявши свою незалежність. Наочний приклад тому — рівень життя фінів.

Битва під Крутами (Ніжинський район, Чернігівщина) відбулася 30 січня 1918 року, а не 27 січня, як стверджує В. Шохолько. 28 січня об 11 годині вечора сформований «Курінь Студентських Січових Стрільців» під проводом сотника Тимченка вирушив з Києва назустріч ворогу. Сюди ж входили студенти Володимирського університету, учні другої ім. Кирила-Мефодія гімназії, гідротехнічної та лікарської школи. 29 січня о 4 годині ранку заїм прибув до станції Крути. День і ніч минули в підготовці до бою. Настала серeda, 30 січня. Ранок був похмурий, непривітний.

Сили були нерівні. Майже всі юнаки знайшли собі вічний спокій у полях біля станції Крути. Над тими, хто був поранений або потрапив у полон — більшовики сильно познищались. Навіть не дозволяли місцевим жителям поховати загиблих. Репресії мали місце на всьому шляху просування більшовицької орди.

У березні 1918 року, коли була відновлена влада УНР, почали розшукувати останки полеглих під Крутами. Кілька десятків поівечених трупів було перевезено до Києва і 19 березня 1918 року урочисто поховано в одній братській могилі на Аскольдовому цвинтарі.

Свого часу ця подія дуже схвилювала українську громадськість, але потім довгі десятиріччя навіть згадку про трагічну битву більшовицька номенклатура ретельно викреслювала з радянської історії.

Ніжинський полк зайняв нейтральну позицію, чим відіграв дуже шкідливу роль в боротьбі за українську державність.

«Але чому не втихають пристрасті навколо бою під Крутами, чому радіо щоденно говорить про ці події, чому відбуваються вояжі націоналістів по маршруту Львів — Крути?» — запитує В. Шохолько.

Пристрасті не втихають тому, щоб не забути кривавих уроків історії, не повторити помилки 1918 року, щоб політичні бемжі будь-якого гатунку вкотре не обдурили свій народ!

На вшанування пам'яті героїв Крутів приїздять і націоналісти. Тільки ті націоналісти — з навколишніх сіл, з Ніжина, Прилук, Чернігова, Борзни, Бахмача, Носівки, зі столиці українського гетьманства — Батурина. Приїздять з Києва, Конотопа, Харкова, інших міст, приїздять зі Львова. В електричку в цей день сісти майже неможливо. А скільки автобусів, автомашин!

25 січня 1995 року на прес-конференції у Києві журналістам було повідомлено про програму вшанування пам'яті юних героїв Крутів. Її розробили Міністерство оборони України, українське козацтво, асоціація студентів Києва та інші демократичні організації — повідомила газета «Народна армія» 27 січня 1995 року. Прикро, що тільки газета «Ніжинський вісник» не хоче визнавати історичної правди. Та цього року з величезною статтею «Правда про бій під Крутами» стався конфуз. Над нею своєрідним епіграфом надруковано коротенький вірш: «Не приємлю таку політику» за підписом А. Ахмеда. Автор в кількох рядках вивів на чисту воду убоге політиканство цієї газети. Прочтуйте кілька рядків:

«Но ведь чья-то рука направила
Убивать. Убивать. Умирать.
Скажут мне, что мол надо так, надо.
Что нет выхода, что мол тупик.
И погонит на бойню нас стадом
«Дальновидный» политик-мясник».

Закінчуючи свою статтю, В. Шоходько стверджує: «Мета одна — опалюжити більшовиків і виправдати націоналістів».

То хто ж такі більшовики? Хто ж був цей «дальновидний» політик - м'ясник?

Тоді, в 1917 році більшовики обіцяли: землю — селянам, заводи і фабрики — робітникам, мир — народам. Багато людей щиро повірили в більшовицькі побрехеньки, через що й підтримали їх. Розчарування прийшло швидко...

До сьогоднішнього дня селянам не належить земля, робітникам не належать заводи і фабрики. Ті, чиїми руками вироблялась продукція, не мали права розпоряджатись кінцевим продуктом своєї праці. Було лише право обробляти землю і працювати на заводах і фабриках. Це були ті «привілеї», які при рабовласницькому ладі мав раб.

Замість «миру народам» за один рік більшовицької диктатури в країні з'явилося 1,5 млн. сиріт. Це ж потрібно було знищити 3 млн. батьків!!!

За роки існування радянської влади були репресовані, замучені голодоморами, фізично знищені в ленінських концтаборах, Гулагах, застінках НКВД десятки мільйонів кращих синів України тільки за те, що не хотіли вони змиритися з більшовицьким імперським ярмом.

Щоб здобути волю, Україна повинна була пройти довгий шлях від станції Крути 30 січня 1918 року до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. Весь цей шлях устелений тілами славних героїв, які віддали своє життя, щоб наблизити день Незалежності.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

«ЩАСЛИВИЙ ВИПАДОК»

У боротьбі проти українського визвольного руху більшовницька влада намагалася знищити не тільки своїх противників, а й зліквідувати ґрунт національного «сепаратизму». Тому її жертвами ставали тисячі й тисячі невинних людей. Лише у кризові моменти історії радянської імперії комуністичний режим для самозбереження мусив вдаватися до маски «гуманної влади». Саме у ці періоди і виникала можливість для частини вже ув'язнених жертв врятуватися завдяки амністіям та реабілітації. Щасливий випадок. Про один з них наша розповідь.

3 квітня 1953 р. військовий трибунал військ МВС Чернігівської області присудив двадцятишестирічну вчительку початкової школи Мотрону Платонівну Лук'яшину до 25 років позбавлення волі з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна, а її батьку Платону Савостяновичу Киселю «дали» 10 років ув'язнення з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна. 20 квітня 1953 р. військовий трибунал військ МВС Київського округу залишив жорстокий вирок у силі. Ці люди були засуджені за антирадянську діяльність як члени ОУН.¹

Після смерті І. Сталіна з метою розрядки напруги в суспільстві і відмови від найбільш кривавих рис комуністичної диктатури почався процес амністій і реабілітації для частини жертв сталінських репресій.

Військова колегія Верховного Суду СРСР 21 квітня 1954 р. переглянула справу і визнала П. Киселя невинним, а М. Лук'яшина була засуджена «тільки» на 5 років ув'язнення з поразкою в правах на 2 роки і виключила з покарання положення про конфіскацію майна. Але модій вчительці і тут посміхнулася доля. У тому ж вироку Військова колегія вирішила: «На основі ст. ст. 1 і 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «про амністії» Лук'яшину М. П. від відбуття покарання... звільнити, зняти поразку у виборчих правах і вважати її як таку, що не має судимості».²

За що згадана ласка? У чому ж суд визнав її винною?

З матеріалів кримінальної справи вимальовується така історія.

У серпні 1947 р. Мотрона Лук'яшина закінчила у Новгород-Сіверську Чернігівської області педучилище і була направлена працювати в с. Озерці Висоцького району Рівненської області на посаду завідувачої початкової школи. Надвечір 20 грудня 1948 р. до її помешкання прийшли три члени ОУН. Вони дали вчительці дві антирадянські листівки і запропонували їй ознайомити колег у школі з їхнім змістом.³ У вирокі Військової Колегії зазначено, що: «Лякаючись сперечатися з бандитами, Лук'яшина взяла листівки і пообіцяла виконати їх завдання. Проте завдання вона не виконала, нікому про отримання листівки не сказала та ніякої роботи по цих листівках з вчителями не проводила».⁴

На зимових канікулах на новий рік Мотрона приїхала до батьків у рідне село Ігнатівку Новгород-Сіверського району. На зустрічі з родичами вона розповіла, що в Рівненській області у зв'язку з організацією колгоспів активізувало діяльність підпілля ОУН. Тому «жити там

стало важко і небезпечно», і висловила бажання переїхати на Чернігівщину. Вчителька розповіла про свою зустріч з українськими підпільниками, показала рідним листівки. Незабаром вона повернулася на роботу, а рівненські агітки залишила у батька.¹

Судді Військової Колегії Верховного Суду СРСР вказують далі: «Продовжуючи працювати на старій посаді, Лук'яшина будь-якого зв'язку з бандитами «ОУН» не підтримувала, і в червні 1949 р., після одруження, переїхала з Рівненської до Чернігівської області, де працювала вчителькою до дня її арешту, тобто до грудня 1952 р.»²

Після від'їзду дочки на роботу батько не знав, що робити з листівками. Він, за матеріалами справи, «... зустрів вчителя школи П..., розповів йому, що дочка привезла з Рівненської області дві антирадянські листівки і спитав у нього, куди їх діти. П. ... порадив принести листівки йому. Наступного дня син Киселя Платона, учень 3-го класу, відніс листівки в школу і показав їх вчителю П... Останній взяв листівки і здав їх в РВ МДБ».³ (РВ МДБ — Районне відділення Міністерства Державної безпеки).

Таким чином, наївна і довірлива людина підняла собі і дочці вирок. Слідчі сфабрикували справу про їхню націоналістичну діяльність. І навіть вища судова інстанція СРСР в умовах пом'якшення репресивних дій влади, амністуючи М. Лук'яшину, в той же час вважала її винною у зустрічі з представниками українського визвольного руху, не донесенні і не здачі листівок і оцінили провину у 5 років тюрми. Дійсно, тільки щасливий випадок врятував цих невинних від нелюдського покарання.

Сергій БУТКО,
викладач Чернігівського педінституту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів УСБУ по Чернігівській області — ФП-15844. — Арк. 453.
2. Там само. — Арк. 457.
3. Там само. — Арк. 453—454.
4. Там само. — Арк. 454.
5. Там само. — Арк. 454.
6. Там само. — Арк. 455.
7. Там само. — Арк. 455.

стало важко і небезпечно», і висловила бажання переїхати на Чернігівщину. Вчителька розповіла про свою зустріч з українськими підпільниками, показала рідним листівки. Незабаром вона повернулася на роботу, а рівненські агітки залишила у батька.²

Судді Військової Колегії Верховного Суду СРСР вказують далі: «Продовжуючи працювати на старій посаді, Лук'яшина будь-якого зв'язку з бандитами «ОУН» не підтримувала, і в червні 1949 р., після одруження, переїхала з Рівненської до Чернігівської області, де працювала вчителькою до дня її арешту, тобто до грудня 1952 р.»³

Після від'їзду дочки на роботу батько не знав, що робити з листівками. Він, за матеріалами справи, «... зустрів вчителя школи П..., розповів йому, що дочка привезла з Рівненської області дві антирадянські листівки і спитав у нього, куди їх діти. П. ... порадив принести листівки йому. Наступного дня син Киселя Платона, учень 3-го класу, відніс листівки в школу і показав їх вчителю П... Останній взяв листівки і здав їх в РВ МДБ».⁴ (РВ МДБ — Районне відділення Міністерства Державної безпеки).

Таким чином, наївна і довірлива людина підписала собі і дочці вирок. Слідчі сфабрикували справу про їхню націоналістичну діяльність. І навіть вища судова інстанція СРСР в умовах пом'якшення репресивних дій влади, амністуючи М. Лук'яшину, в той же час вважала її винною у зустрічі з представниками українського визвольного руху, не донесенні і не здачі листівок і оцінили провину у 5 років тюрми. Дійсно, тільки щасливий випадок врятував цих невинних від нелюдського покарання.

Сергій БУТКО,

викладач Чернігівського педінституту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів УСБУ по Чернігівській області — ФП-15844. — Арк. 453.
2. Там само. — Арк. 457.
3. Там само. — Арк. 453—454.
4. Там само. — Арк. 454.
5. Там само. — Арк. 454.
6. Там само. — Арк. 455.
7. Там само. — Арк. 455.

НАРОДНІ СПІВЦІ БОРЗНЯНЩИНИ

Від ярмарку до ярмарку, від села до села нужденною ходою мандрували по всій Україні сліпі кобзарі з малими поводилями, заробляючи шматок хліба. Усе це було. Але тепер їхні шляхи, часто вкриті асфальтом, заросли... бадиллям забуття.

Чи не, завдяки мандрівним співцям дійшли аж до кінця ХХ століття численні козацькі думи, народні пісні, яким сьогодні нема ніни і яких ми належно не шануємо.

Здається, що ці знедолені каліцтвом і бідністю співці життя народного, були ніби не в нас. Бо кого із них, уродженців, скажімо, Борзнянщини, ми можемо назвати? А імена їхні зафіксовані і творчість, завдяки представникам інтелігенції минулого, відома.

Жив собі колись у Британах Борзнянського повіту (нині с. Дуболугівка Ніжинського району) кобзар та лірник Іван Романенко. Він народився 1794 р. Виконавської майстерності навчався у невідомого кобзаря із с. Янівки Чернігівського повіту. У своєму репертуарі мав думи: «Проводи козака», «Федір безродний, безвольний», «Козак Голота», «Іван Коновченко-Удовиченко», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі».

Етнограф Микола Білозерський, який збирав фольклор у своєму повіті, добре знав І. Романенка. Ось який запис залишив від 7 липня 1854 року в своєму щоденнику: «У Британах я заїздив до жінки покійного кобзаря: він помер на «поховальній неділі» посту, захворівши в Борзні — дуже не хотілось помирати 60-річному дідові. Я купив у його жінки кобзу і ліру... Помер кобзар 1854 року, а «слава його не вмере, не поляже»: його думи з іменем надруковані у Метлинського (письменник А. Метлинський збирав і видавав думи. — М. М.). Кобзариха побиється за ним. Сумно!».

Напевно, славний був кобзар.

У Козерогах Остерського повіту вже в нашому столітті жив лірник Грицько Костюченко. Етнограф Борис Луговський 1924 року записав від нього думу «Азовські брати», яку той перейняв у невідомого виконавця з Борзнянського повіту. Цей факт наводить на думку, що на Борзнянщині навіть за радянської влади були кобзарі. Більше того, старше покоління пригадує, що ходили вони навіть на початку 50-х років. Правда, за радянської влади становище кобзарів дещо змінилось. Вони і по селах ходили, і на сцені співали як учасники художньої самодіяльності. Як це було, приміром, серед конотопських кобзарів.

До речі, на конотопців нібито мав великий вплив житель Борзни Ілля Петрович Дуб'янський, судовий бандурист, автор самовчителя гри на цьому інструменті. Дуб'янський (1870—1934 рр.), певна річ, не мандрував від села до села з бандурою, але якщо з ним підтримували зв'язки конотопські співиці, то неважко уявити, яким був його авторитет серед борзнянців.

Ілля Петрович займався ще й краєзнавством, а якби він зараз жив, його називали б ще й лікарем-фітотерапевтом. Тоді ж він був просто знахар. Якщо вірити деяким публікаціям, саме лікування людей травами і призвело його до трагедії. Нетрадиційні методи лікування людей травами розцінювались у період активного будівництва соціалізму як ошуканство, і коли Дуб'янського вбили на його садибі, а краєзнавчі та «знахарські» записи там же спалили, нікого це не стурбувало, не занепокоїло.

Ілля Петрович проживав по вулиці, яка зараз носить ім'я Лермонтова. Швидше всього, він належав до родини, з якої вийшло кілька священників: борзнянський протопоп о. Іван Дуб'янський, його брат — духовник імператриці о. Федір Дуб'янський... Ще й досі урочище на західній околиці міста називається Дуб'янщиною.

Згадані брати-священники були уродженцями с. Плоского Ніжинського повіту (тепер Носівського району). Родина Дуб'янських нібито й заснувала це село. Але так уже судилося: одному продовжити гілку свого роду в Борзні, а іншому — жити в Петербурзі і мати з Борзною тісні зв'язки.

Який же музичний талант треба було мати Іллі Петровичу, щоб стати упорядником самовчителя гри на бандурі! І де тепер той самовчитель? Чи зберігся?

Творчість, виконавська майстерність кобзарів та лірників, цих носіїв історичного духу народу, глибоко цікавила П. Куліша. Ми не маємо відомостей, чи записував полум'яний Пантелеймон думи та пісні у кобзарів Борзнянщини. Але треба думати, що не міг оминуть їх увагою, адже він займався цим і на Чернігівщині, і на Полтавщині, де певний період жив. Так, він записав кілька дум у жителя Оржиці Архипа Никоненка, уродженця Мени Андрія Бешка, дуже цінував кобзаря Андрія Шута, одного з найкращих знавців дум у XIX столітті.

Можливо, й не було на Борзнящині після Івана Романенка яскравих кобзарських особистостей, а може, їх імен не вдалося виявити, але це зовсім не означає, що дум «Про козака Голоту», «Богдан Хмельницький та Барабаш» чи «Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер» або інших, які ми вивчали в школі, не знали наші письменні прапрадіди.

Знали, чули... На базарному майдані чи в селянській хаті, де подорожній співець зупинявся на нічліг. І не одне серце здригалося від «Плачу невольників...» або переживало за долю трьох братів, які тікали з «города Азова, з турецької неволі».

М. Москаленко,
журналіст
м. Борзна

ЛЕЛЕКА, ГАЙСТЕР І МИ

Ті, хто колись виховував яничар, мабуть, найбільше дбали, щоб їх вихованці ніколи не дізнавалися, чії вони діти. Мені здається, що впродовж семи десятиріч москальські і доморощені вихователі діяли тими ж методами, що й вихователі яничар. Та інакше й бути не могло. Бо, якби, наприклад, українець мав змогу заглянути в глибини історії своєї нації, в душі у нього стала б проростати і вкорінюватись віра в те, що його народ має законне право на власну державність. Адже це народ, корені якого сягають тисячолітніх глибин, який стільки зробив для загальнолюдської цивілізації.

Отож імперські історики і прагнули сховати від нас нашу історичну глибину, наші родові джерела. І на певний час їм вдалося влити в наші серця яничарську отруту, нехить задуматися над тим, хто ми є і чії ми діти. А якби ми раніше вичавили із себе отруту, було б так просто пізнати самих себе.

Я пригадую своє дитинство. Ми, сільські хлопчак, були, звичайно, не ангели. Часом грали в жорстокі ігри, часом стріляли з рогаток по пташках, видирали пташині гнізда. Але ніколи і ніхто із нас навіть у думці не міг поділити в лелеку, якого у нас на Чернігівщині звали гайстром. А чому? Бо наші батьки нас повчали: «Ніколи не чинить шкоди гайстрові, бо хата згорить». А ще ж була й така красива мініатюрна казочка для дітей, у якій мова йшла про гайстра, що у своїх дзьобах приносить дорослим немовлят і залишає їх десь у капусті.

А звідки ж дізнавалися батьки, що лелекам не можна зла чинити? Певна річ, від своїх батьків, а ті від своїх і т. ін. Створювався такий собі історичний ланцюг. Але мало хто задумався, якої часової глибини сягає той ланцюг. Якщо б хтось із тодішніх учителів допоміг нам уздріти ту глибину, може б ми виростили стрункішими тілом і душею і наше суспільно-національне життя пішло б рівнішою і не такою вибоїстою дорогою. Але протягом довгих і важких десятиріч ніхто нам не відкрив історичної істини.

Хоч через наші економічні негаразди багато хто з людей, не здатних аналітично мислити, звинувачують і Горбачова, що «організував перебудову», і Кравчука, Шушкевича та Єльцина, що «розвалили Союз — і люди стали жити гірше» — але ж не можна далі було їхати на брехні та облуді. «Розвал Союзу» — це історична закономірність і, отже, історична необхідність, спрямована, перш за все, на те, щоб розчистити і дорогу правді. Останніми роками ми багато чого дізналися про світ і про себе, і ті знання вже ніхто у нас не відніме.

НАРОДНІ СПІВЦІ БОРЗНЯНЩИНИ

Від ярмарку до ярмарку, від села до села нужденною ходою мандрували по всій Україні сліпі кобзарі з малими поводириями, заробляючи шматок хліба. Усе це було. Але тепер їхні шляхи, часто вкриті асфальтом, заросли... бадиллям забуття.

Чи не, завдяки мандрівним співцям дійшли аж до кінця ХХ століття численні козацькі думи, народні пісні, яким сьогодні нема ціни і яких ми належно не шануємо.

Здається, що ці знедолені каліцтвом і бідністю співці життя народного, були ніби не в нас. Бо кого із них, уродженців, скажімо, Борзнянщини, ми можемо назвати? А імена їхні зафіксовані і творчість, завдяки представникам інтелігенції минулого, відома.

Жив собі колись у Британах Борзнянського повіту (нині с. Дуболугівка Ніжинського району) кобзар та лірник Іван Романенко. Він народився 1794 р. Виконавської майстерності навчався у невідомого кобзаря із с. Янівки Чернігівського повіту. У своєму репертуарі мав думи: «Проводи козака», «Федір безродний, безвольний», «Козак Голота», «Іван Коновченко-Удовиченко», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі».

Етнограф Микола Білозерський, який збирав фольклор у своєму повіті, добре знав І. Романенка. Ось який запис залишив від 7 липня 1854 року в своєму щоденнику: «У Британах я заїздив до жінки покійного кобзаря: він помер на «поховальній неділі» посту, захворівши в Борзні — дуже не хотілось помирати 60-річному дідові. Я купив у його жінки кобзу і ліру... Помер кобзар 1854 року, а «слава його не вмере, не поляже»: його думи з іменем надруковані у Метлинського (письменник А. Метлинський збирав і видавав думи. — М. М.). Кобзариха побиється за ним. Сумно!».

Напевно, славний був кобзар.

У Козерогах Остерського повіту вже в нашому столітті жив лірник Грицько Костюченко. Етнограф Борис Луговський 1924 року записав від нього думу «Азовські брати», яку той перейняв у невідомого виконавця з Борзнянського повіту. Цей факт наводить на думку, що на Борзнянщині навіть за радянської влади були кобзарі. Більше того, старше покоління пригадує, що ходили вони навіть на початку 50-х років. Правда, за радянської влади становище кобзарів дещо змінилось. Вони і по селах ходили, і на сцені співали як учасники художньої самодіяльності. Як це було, приміром, серед конотопських кобзарів.

До речі, на конотопців нібито мав великий вплив житель Борзни Ілля Петрович Дуб'янський, судовий бандурист, автор самовчителя гри на цьому інструменті. Дуб'янський (1870—1934 рр.), певна річ, не мандрував від села до села з бандурою, але якщо з ним підтримували зв'язки конотопські співиці, то неважко уявити, яким був його авторитет серед борзнянців.

Ілля Петрович займався ще й краєзнавством, а якби він зараз жив, його називали б ще й лікарем-фітотерапевтом. Тоді ж він був просто знахар. Якщо вірити деяким публікаціям, саме лікування людей травами і призвело його до трагедії. Нетрадиційні методи лікування людей травами розцінювались у період активного будівництва соціалізму як ошуканство, і коли Дуб'янського вбили на його садибі, а краєзнавчі та «знахарські» записи там же спалили, нікого це не стурбувало, не занепокоїло.

Ілля Петрович проживав по вулиці, яка зараз носить ім'я Лермонтова. Швидше всього, він належав до родини, з якої вийшло кілька священників: борзнянський протопоп о. Іван Дуб'янський, його брат — духовник імператриці о. Федір Дуб'янський... Ще й досі урочище на західній околиці міста називається Дуб'янщиною.

Згадані брати-священники були уродженцями с. Плоского Ніжинського повіту (тепер Носівського району). Родина Дуб'янських нібито й заснувала це село. Але так уже судилося: одному продовжити гілку свого роду в Борзні, а іншому — жити в Петербурзі і мати з Борзною тісні зв'язки.

Який же музичний талант треба було мати Іллі Петровичу, щоб стати упорядником самовчителя гри на бандурі! І де тепер той самовчитель? Чи зберігся?

Творчість, виконавська майстерність кобзарів та лірників, цих носіїв історичного духу народу, глибоко цікавила П. Куліша. Ми не маємо відомостей, чи записував полум'яний Пантелеймон думи та пісні у кобзарів Борзнянщини. Але треба думати, що не міг оминуть їх увагою, адже він займався цим і на Чернігівщині, і на Полтавщині, де певний період жив. Так, він записав кілька дум у жителя Оржиці Архипа Никоненка, уродженця Мени Андрія Бешка, дуже цінував кобзаря Андрія Шута, одного з найкращих знавців дум у XIX столітті.

Можливо, й не було на Борзнянщині після Івана Романенка яскравих кобзарських особистостей, а може, їх імен не вдалося виявити, але це зовсім не означає, що дум «Про козака Голоту», «Богдан Хмельницький та Барабаш» чи «Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер» або інших, які ми вивчали в школі, не знали наші письменні прапрадіди.

Знали, чули... На базарному майдані чи в селянській хаті, де подорожній співець зупинявся на нічліг. І не одне серце здригалося від «Плачу невольників...» або переживало за долю трьох братів, які тікали з «города Азова, з турецької неволі».

М. Москаленко,
журналіст
м. Борзна

ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ

Щедре Чернігівське Полісся з давніх-давен відзначалося своїми талантами. Як і раніше, останнім часом багато чернігівських поетів і прозаїків плідно працюють на творчій ниві.

В 1994 р. побачили світ і надійшли до краєзнавчого відділу Чернігівської обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка цікаві книжки наших земляків: «Мамина вишня» А. Пашкевича, «За недоказанністю обвинення» В. Пришпишнікова, «Зелена неділя», «У затінку серця» В. Сенцовського та «Своими очима» М. Биковця.

Збірка оповідань відомого композитора А. Пашкевича, видрукувана видавництвом «Веселка», розрахована на середній та старший шкільний вік. В ній проглядає і зболене воєнне дитинство, і становлення юності, закоханість у рідний край і біль за сплюндровану, понівечену землю-годувальницю. В книжці опубліковані відомі пісні композитора, що полюбилися всім. Це — «Мамина вишня», «Хата моя, біла хата», «Степом, степом», «Виростеш ти, синку» та інші.

В автобіографічних новелах композитора «Світло озера» та «Вирваний корінь» звучать легенди рідного краю.

Вся книга пронизана світлом материнського добра і любові, а «любов матері — велике диво на землі, яке являється з вічності буття і не полишає дитину довіку», як зазначає в передмові Ярема Голяк.

Не тільки діти, а й дорослі, завдяки цій збірці, по-новому відкривають для себе керівника народного хору Чернігівської обласної філармонії народного артиста України Анатолія Пашкевича.

Дві останні книги поезій В. Сенцовського виявляють нові грані таланту письменника, що мешкає у Борзні. Від світлих, ліричних поезій збірок «Зелена неділя» та «У затінку серця» віє теплом і спокоем, якого так зараз не вистачає. Поетичними образами стають фіалки, сонях, вітер, сонце, місяць, хмари: «...Фіалка лягла в келих трунок-згубу», «Сто соняхів ураз саянули в душу», «А сонце — купідон».

Вразлива душа поета відчула біль захисників самостійної України, що загинули під Крутами в січні 1918 р. Вірш так і називається «Крути».

Скрикнув я... Це тільки сон...

Заходить сонце.

Світло, паче кров, в вікно тече...

Якщо кулю перейняв в бою той хлопець,
то чому болять й моє плече?

Жахливий голод 33-го знайшов відображення у вірші «Моему дідові, у 33-й». Серце стискається, коли читаєш рядки: «І спали і не спали пухлі діти... І марились їм паляниця, як стодола».

Краєвиди рідних місць опоетизовані у віршах «Рідний край», «Заческай», «Осінь йде на жовтих лапах», «Борзенка». Свята материнська любов відлунює в багатьох віршах збірки «Зелена неділя». Це «Вічна гра», «Допоки світиться твоє вікно», «Хай тобі вірш всміхнеться, як місяць».

«Мне хочеться порой стихотвореньем, как соком дивным жажду уто-
лить». Ці слова можна взяти епіграфом до книжечки поезій чернігівця
М. Биковця «Своими глазами». Людина не байдужа до всього у цьо-
му житті, поет легко і невимушено оспівав у віршах пори року, кохан-
ня, солдатську службу: «Ко мне октябрь заглянул в окно», «В кепочке
набекрень», «Декабрь капризничал, как малое дитя», «Мечта солдата»,
«В курилке»...

Всі негаразди нашого сьогодення і виверти сучасного життя влучно
підмітив у віршах «В Америку», «Банан», «Бизнесмен». Наше входжен-
ня в ринкову економіку поки що дуже пробуксовує. Як і раніше, жит-
тя своє проводим у чергах, фантастичні ціни роблять недоступними
більшість товарів для наших людей. І поет відгукнувся на ці проблеми
віршами «Философия жестокости», «В очереди», «Показуха».

Всім нелегко, але поет закликає нас посміхатися, щоб здолати усі
перешкоди: «Дорогу улыбке, друзья! Время движения и обновления
остановить нельзя».

Цікава за змістом та викладом повість В. Прянишнікова «За недо-
казанностью обвинения». Це — насичена фактами повість-пошук про
батька автора, репресованого у листопаді 1937 р. 1993 року В. Пряни-
шнікову вдалося ознайомитися зі справою батька Корнила Івановича.
Справа ця зберігається в УСБ по Чернігівській області. На день ареш-
ту К. І. Прянишніков працював столяром у Добрянській столярно-меб-
левій артілі. На сторінках справи проглядає свавілля і беззаконня
Системи, яка безжалісно знищувала непотрібних їй людей всіх звань
і рангів, робила нестерпним життя їхніх рідних і близьких. Звинуваче-
них тримали в таких умовах і так вели допити, що врешті-решт багато
з них не витримували таких знущань і «зізнавалися» в злочинах, які їм
фабрикували. Так сталося і з К. І. Прянишніковим. Його було засуд-
жено на десять років ВТТ.

Книжка цікава тим, що в ній діють не вигадані особи. Вони в ті
часи жили на Чернігівщині.

Ця повість стала доброю пам'яттю батькові В. Прянишнікова і
йому самому. Бо, на жаль, лютого дня 1995 р. його не стало.

Приємно наголосити, що всі ці книжки, за винятком збірки опові-
дань А. Пашкевича, побачили світ у місцевих видавництвах.

Вікторія СОЛОНІКОВА.

НЕВІДОМЕ ПРО УПА

У листопаді 1994 р. на адресу Чернігівської обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка надійшов пакунок з книгами у супроводі такого листа: «Нарешті я уже в Канаді і виконую свою обіцянку, яку я обіцяв, будучи у Вас в Чернігові. Висилаю Вам повне видання про УПА. Це подарок від мене Вашій бібліотеці. Кошти його для Вашої інформації 500 кан. долларів. Здається, ще мають вийти пару томів, то як я одержу, то привезу наступним разом для Вас. Я систематично в дорозі по Європі і Азії. Роблю все можливе, щоб закріпити молоду Українську Державу. Свято вірю в це! Мені приємно було познайомитися з Вами і Вашими друзями, вірую, що ми ще зустрінемось. Бажаю Вам усіх земних благ і Божого благословіння у Вашій важкій і відповідальній праці. Щиро Ваш Віктор Роечко.»

Полковник Роечко мешкає в м. Онтаріо, відомий там адвокат і нотаріус, меценат і вболівальник за долю рідної йому України. Ще його знають як автора книги «Друга світова війна. 1939—1945 роки».

Її презентація відбулася в травні 1994 р. в Міністерстві оборони України і викликала зацікавленість оригінальним підходом автора до висвітлення теми, новизною деяких поглядів.

Двадцять три томи «Літопису Української Повстанської Армії», що надіслав пан Роечко, започатковані 1976 року об'єднанням колишніх вояків УПА в США і Канаді під загальною редакцією Є. Штендера. Останній том побачив світ у 1992 р.

У передмові до першого тому укладачі зазначають, що завданням «Літопису» є публікація з дотриманням джерельної точності існуючих документів про діяльність і боротьбу УПА — як документів УПА, так і її противників. Авторами широко використані документи з мікрофільмової колекції німецьких військ Американського державного архіву у Вашингтоні, федерального архіву в Кобленці (Німеччина), а також військового архіву у Фрайбурзі (Німеччина).

Для дослідників теми являють інтерес вміщені на сторінках «Літопису» мемуари та інші матеріали про діяльність УПА, які не були досі опубліковані або були розсіяні в періодичних і дрібних виданнях. Планується представити в окремих томах «Літопису» рецензії на книги про діяльність УПА та історію України в цьому контексті і бібліографію видань до історії боротьби УПА.

В шести томах «Літопису» містяться документальні свідчення про діяльність підрозділів УПА на території Чернігівської області. Наводимо їх повністю у хронологічній послідовності:

— В Чернігові арештовано садника Ребенка, керівника району Дзюбка та коменданта української міліції Тураша у зв'язку з господарським саботажем. Дзюбка обвинувачено в співпраці з більшовиками. Троцюка названо злодієм. Ребенок був звільнений. (Т. 2. — С. 195. Верес. 1942 р.)

— Звіт ч. 54 шефа поліції безпеки і служби безпеки з 14 травня 1943 року. Центр активності банд — північна Київщина, Чернігівщина, Житомирщина й Рівенщина. Активні більшовицькі та національно-українські банди. Обидві сторони закликають молодь приєднуватися до їхніх рядів. Бульба-Боровець видав наказ шуцманам перейти до нього. Все це має великий вплив на населення. (Т. 2. — С. 201).

— Друга половина 1943 року була переломова для УПА. Вона поширилась на великих просторах і дійшла у глухі закутки нашої землі. Тереном її дій стала не тільки Волинь але й Подніпров'я і далека Чернігівщина. УПА вкрила себе низкою боїв з німецькими загарабниками та більшовицькими партизанськими ватагами. (Т. 2. — Кн. 2. — С. 75).

— В Чернігівських, Чернігівських, Київських — наддніпрянських лісах діють сильні повстанчі загони УПА. Вони організували там свою республіку, перебрали адміністрацію терену, не допускаючи туди німців, а ні більшовицьких партизан. (Т. 2. — Кн. 2. — С. 153).

— Весною та літом 1943 р. дисципліновані відділи Української Повстанської Армії (УПА) від Волині, ген. аж по далекі ліси Чернігівщини підняли важкий бій з німецьким та більшовицьким імперіалізмами. (Т. 19. — С. 19).

— Початок 1944 р. привносить для галицьких збройних відділів історичну подію. Українська Народна Самооборона вливається в єдину Українську Повстанчу Армію під назвою УПА-Захід. Проведено теж відповідний територіальний розподіл краю. Відтепер усі українські збройні сили від Карпат по далекі Чернігівські ліси були під однією командою, паралізуючи всякі грабужницькі плани обох імперіалізмів. (Т. 19 — С. 25).

— Київ, травень 1945 р. — «істребітільні» батальйони НКВД ведуть сильну акцію проти УПА в Чернігівських лісах. (Т. 8. — С. 146).

— Зведення «Із збройних дій УПА і збройного підпілля на українських землях під московсько-більшовицькою окупацією (в СРСР)», надруковане в 7 випуску бюлетеню Бюро інформації УГВР з березня 1950 р.: «За підрахунками Степана Данилюка на поодинокі області в 1948 р. припадала така кількість відновлених операцій: Волинська — 42, Дрогобицька — 387, Кам'янець-Подільська — 8, Київська — 2, Львівська — 274, Рівенська — 67, Станіславська — 344, Тернопільська — 282, Чернігівська — 2, Чернівецька — 12, Берестецька, БРСР — 2; (Т 10. — Кн. 3. — С. 10).

— В м. (місяці) березні 1948 р. в с. Мартинівка (р-н Бахмач, Чернігівська область) виконано атентат на партійця — завгоспа колгоспу, який знищався над народом. (Т. 10. — Кн. 3. — С. 207).

— 28.7.48 р. с. Мартинівка (р-н Бахмач, Чернігівська область) зліквідовано голову колгоспу — партійного, який переслідував і експлуатував колгоспників. (Т. 10. — Кн. 3. — С. 251).

Двадцять третій том «Літопису» присвячений лікарям, медсестрам і санітарам, що працювали в складі Санітарної служби УПА та Українського Червоного Хреста. У медично-санітарній системі УПА, крім українських лікарів, працювали на різних постах або надавали медичну допомогу українським повстанцям, лікарі інших національностей, передусім євреї, а також деякі німці, словаки, поляки. Серед українських лікарів був Петро Рошинський, уродженець Чернігівщини. Його діяльності присвячений розділ двадцять третього тому.

Ці документи віддзеркалюють лише деякі дії УПА, що мали місце на Чернігівщині 1942, 1943, 1944, 1945 і 1948 років.

На наш погляд, вони можуть стати першим кроком до вивчення проблеми. Адже документи вітчизняних архівосховищ у повному обсязі ще не опубліковані. До того ж, розрізнені літературні публікації, не підтвержені документально, не дають об'єктивної картини діяльності підрозділів УПА на терені України під час минулої війни та у перші післявоєнні роки.

Сьогодні ще важко остаточно оцінити «Літопис Української Повстанської Армії», оскільки видання не завершено. Але видані томи дають можливість історикам-дослідникам, студентам, краєзнавцям розпочати роботу над питанням діяльності УПА на території Чернігівської, Київської, Полтавської та інших областей Лівобережної України, яке до цих пір об'єктивно не розглядалося.

Людмила СТУДЬОНОВА.

ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ

Кожен дослідник знає, як багато часу і праці необхідно віддавати пошукам потрібної літератури, якщо немає бібліографії з відповідної теми. 1993 року Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Короленка віддрукувала бібліографічний покажчик «З історії Чернігівської єпархії» склала Л. В. Студьонова). Тож тепер науковець і просто зацікавлений читач має змогу знайти майже тисячу публікацій українських і російських авторів з цього питання.

Упорядник видання добре відома, оскільки багато років складає і публікує бібліографічні праці, присвячені вивченню минулого і сьогодення нашого краю. Після появи бібліографічного довідника «Пам'ятки історії та культури Чернігівщини» (російською мовою, укладач Л. В. Студьонова, Чернігів, 1984), що пов'язаний в деякій мірі з історією Чернігівської єпархії, новий збірник є більш конкретно спрямованим.

А коли врахувати, що спеціальні бібліографічні покажчики матеріалів про нашу єпархію видано лише в Чернігові і лише в дорадянські часи, можна сміливо стверджувати: маємо перше більш-менш повне довідкове видання з визначеної проблематики.

Обкладинка супроводжується присвятою: до 1000-ліття утворення Чернігівської єпархії. В певеличкій, але змістовній передмові укладач зазначає, що метою покажчика є висвітлити найважливіші події з історії єпархії та діяльність представників чернігівського духовництва. У виданні зібрано значний за обсягом матеріал з друкованих джерел, численних довідкових і періодичних видань, починаючи з 1861-го і закінчуючи 1992-м роками. Перелік їх добре продуманий. Чітко систематизовано матеріал як у першому (загальному) розділі, так і в подальших, де йдеться про церкви, собори, монастирі Чернігівщини та їх архітекторів, про духовну освіту та її окремі заклади, про церковну пресу, бібліотеки і музей, про благодійну діяльність церкви, релігійні свята. Не всі теми окреслено однаково повно, але тут нема вини укладача. Зрозуміло, що це сталося за об'єктивних обставин — за нестачею матеріалу. Тому в передмові визначено, що збірник не претендує на вичерпне розкриття теми.

Назви публікацій супроводжуються коротенькими поясненнями їх змісту. Полегшують і прискорюють користування довідником допоміжні покажчики: алфавітний — авторів і назв публікацій — та іменний. Дуже добре, що в окремих розділах виділено тематичні підрозділи, присвячені діячам церкви. Розміщення матеріалу в такій послідовності здається цілком виправданим, оскільки ці групи тематично пов'язані між собою. Чимало корисного з них почерпнуть дослідники життя і культурної діяльності Л. Барановича, І. Максимовича, Ф. Углицького, Філарета (Гумілевського), Д. Ростовського та інших.

Особливу увагу слід звернути на літературу про культові, речові і мистецькі пам'ятки, зокрема ікони. Проблема їх наукового вивчення, як і українського іконопису взагалі, майже зовсім не розроблена. У вітчизняній бібліографії представлена, на жаль, небагатьма науковими працями і розвідками. Тож маємо одну з перших спроб бібліографічної розробки цієї теми на рівні чернігівського регіону. По краплині зібрано публікації про найвідоміші ікони, їх розповсюдження по єпархії, збирання і початок вивчення в єпархіальному музеї-древлєсховищі, про художні іконописні майстерні. Ці відомості у великій мірі допоможуть музейним працівникам у вивченні і науковій паспортизації пам'яток церковної архітектури, історичних цінностей та витворів образотворчого мистецтва в музеях.

Розділи покажчика про культові предмети історії і мистецтва, на мою думку, можливо дещо розширити. Адже існують друковані матеріали не лише про твори церковного малярства, а і про зразки старовинного золотного шитва та гаптування, ювелірного мистецтва, художнього ковальства і литва, різьблення по дереву, книгодрукування з чернігівських церков, соборів, монастирських ризниць, музеїв, які вже сто років тому по праву вважались унікальними і про які було відомо в наукових колах не лише Чернігова, а й за його межами. На жаль, наявність джерел з цих питань в фондах обласної бібліотеки та державного обласного архіву трохи обмежена. Тож є пропозиція — з часом доповнити бібліографічний довідник відповідною літературою, що зберігається в наукових книгозбірнях Чернігівського педагогічного інституту, історичного музею ім. В. В. Тарновського, історико-архітектурного заповідника, Чернігівської єпархії. Це, певно, розширить і діапазон інших тем, пов'язаних з історією єпархії. Тільки чи будуть реальні умови і зацікавленість з боку відповідних установ для виконання такої серйозної роботи?

Цюври невеликий обсяг і тираж, бібліографічний покажчик є змістовним і потрібним. Кожен, хто цікавиться проблемами історичного минулого і сьогоднішнього життя Чернігівської єпархії, знайде в рецензованій праці цінну інформацію. Немає сумніву, що видання буде широко використано на Чернігівщині та за її межами, в наукових дослідженнях істориків, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців, викладачів і студентів. Тим самим він покладе початок глибшому вивченню історії Чернігівської єпархії не лише серед фахівців, а і серед молоді.

Світлана КУРАЧ.

СВІТЛО І ВІРШІ ПИНИЦІ — ЦЕ ПОРЯД

«Творческая личность — человек с ободранной кожей: к добру ли коснешься, к злу ли — все больно», — виповів якомсь Петро Іванович Пиниця. І з цього болю, як із порепаної землі квіти, виростають вірші. Справжня поезія — це, напевне, і є трансформація болю, від щастя гарно складаються лозунги.

Доля Петру Пиниці випала, як сорочка на виріст, і чого не пошкодувала, — то «передумов для творчості», — щедрою рукою відсинала і самотності, і страждань, і ... неповторних, дивовижних віршів.

Пиниця — феномен, співіснуючи у різних вимірах з офіційно визнаними поетами, маючи єдину видрукувану книгу «Предчувствие», він — відомий і шанований серед «переважної меншості». Його вірші — релігія, що об'єднує різних людей, їх завчають напам'ять, переписують від руки, створені у співавторстві з композитором Миколою Збарацьким романси і танго підспівують на вечорах, йому молоді (і не дуже) поети присвячують власні творіння. Бажає чи не бажає це визнавати Петро Іванович, він — своєрідний кумир для багатьох.

Поет не зберігає ні рукописів, ні газетних вирізок, по доброті душевній подарував останній примірник своєї книжки «Предчувствие». До уславлень і вшанувань не звичний, у відповідь на комплімент зронить: «Я уже починаю бронзоветь».

Але повернемося до долі... Борис Черных в «Юности» (№ 4, 1970 р.) у нарисі «Возвращение» писав: «И в полузабытыи, на огромной высоте в девять тысяч метров, пришел Братск. Полюс, где закалялась сталь».

Разбитые вдрызг дороги и чумазое юное племя в фанерных фургонках. Пионеры, первопроходцы, только вместо берданки — гитара на веревочке.

...Первые заседания интерклуба «Глобус». Строитель Юсфин, совсем еще мальчишка, ломким голосом кричит о «великой цели» и о «славе, которая тебя найдет».

И монтажник-поэт, бывший подводник Тихоокеанского флота Петя Пиница взахлеб читает свои лучшие стихи:

Поселили нас во Граде,
Шторы — из газет.
И дома, как на параде, —
Колья да брезент!
Ах вы, стройки ударные,
Жизнь послаще драже,
Стынут ночи угарные
На пижонском ноже...

Тоді я находив пряму зв'язь з мятежним Октябрем: Гайнулін, Пиниця, Юсфин — матроси в тельняшках, чорноробочі революції. Вони в огонь шли, полосатая братва, и они выстояли здесь, в борьбе с гнусом, с морозами, с хулиганьем...».

У цьому нарисі, написаному з гордістю і немов скоромовкою, Пиниця згадується неодноразово. Адже і справді сьорбнув комсомольських будов. І описав їх, напевне, як ніхто, чесно, не вичікуючи, доки це буде дозволено.

Згодом, в Іркутську, відбулося його незабутнє знайомство із чудовою людиною — Сергієм Володимировичем Новицьким, владикою Вєшіаміном, котрий за Сталіна «сидів» разом із Солженіциним. Владика допоміг до кінця позбутися полуди.

Хоча Пиниця сььогодні не відхрещується ні від своєї комсомольської молодості, ні від того, що «сплатив» даннну комуні. Молодості іншої не буде. Та й будував він місто, Братську ГЕС, яка мала у тайзі запаляти світло. А світло і вірші Пиниці — це поряд...

Не беруся хронологічно та в деталях переповідати життєвий шлях поета, багато па ньому різних зупинок і полустанків, перехресть і перепиняючих червоних семафорів, всього того, без чого і життя — лише прокреслений на карті пунктир.

У літінституті імені Горького Пиниця опинився випадково. Є такі випадковості з розряду неврахованих закономірностей. Друзі самі надіслали на конкурс його поезії. Вірші благополучно подолали всі три турні — ось і здрастуй, столнице! Зарахували!

Московський період — це окрема, незабутня сторінка у книзі Пинициного буття. Семінар Олександра Твардовського, приятелювання з Валентином Распутіним, сусідство по гуртожитку з Миколою Рубцовим.

Між яскравими особистостями, вірогідно, взагалі діє якийсь таємниче притягання. Внаслідок цього, гадаю, опинився Пиниця в кадрах художнього фільму Василя Шукшина «Роковой выстрел»...

Із минулого нічого не викреслиш, не додаси і не перепишеш. Підсолодити б сьгодні. А воно — напівзабуте життя у провінції, животіння на жалюгідні копійки. Героям новобудов персональних пенсій не дають...

Кооперативно-комерційний рух серед інших, відомої якості, товарів для народу виніс па прилавки разом з рецентами самогоповаріння і чимало самвидаву.

У вигляді тоненьких книжечок вихлюпнулися, ні, не талант, а амбіції деяких керівників, у палітурки вбралася вчорашня і сьогонішня політична кон'юнктура, когорту «поетів» щедро поповнили бізнесмени та інші грошовиті люди. Пиниця, па жаль, не втрапив до того певеличкого числа справді обдарованих людей, які випадково «затесалися» у щільні лави «свіжовидрукуваних». Поки що?

Тетяна ДЗЮБА.

«НІЖИНСЬКІ ГРИМАСИ»

Під такою промовистою назвою в Ніжині побачило світ видання із скромною обкладинкою і більш ніж скромним трисотенним тиражем.

Допитливий читач знайде в ньому цілу низку такої добротної публіцистики, що годі обійти мовчанням цю книжку.

По-перше, цікава вона вже тим, що її автори — подружжя Олександр та Марія Астаф'єви, доценти Ніжинського педінституту. Погодьтеся, не так вже й багато у нас подружніх пар, що пишуть серйозні книжки.

По-друге, обидва автори — активісти «Просвіти»: Олександр Григорович редагує газету «Просвіта», а Марія Миколаївна — голова інститутського об'єднання товариства.

По-третє, зміст книжки такий, що його не осягнеш повністю десь на вокзалі в очікуванні транспорту або між побутовими справами. Книжка вимагає читання вдумливого, прискіпливого. І хоч мова в ній — про ніжинські «гримаси» (і не лише сьгоднішні, а й вчорашні, бо до видання увійшли статті кількарічної давності, але надивовиж актуальні й зараз) — багато з порушених проблем стосуються і Чернігова, і Прилук, й інших міст, де занедбані давні традиції, де не за призначенням використовуються храми, де часто-густо править бал невігластво, де влада діє не завжди на користь своїх обранців і де на кожному кроці ми бачимо болячки нашого суспільства, яке ще з осторогою ставиться до незалежності, боязко, ніби до провада з високою напругою торкається до рідної мови.

Більшість з уміщених у книжці матеріалів — памфлетного спрямування, написані гострим пером і яскравими образами. «Заповіт Червоного Пацюка», «Юродивий із партквитком у кишені, або їзда на коні обличчям до хвоста», «Унітазова революція», «Популяція комуністів вмирає» — ось лише кілька назв розділів.

Незважаючи на невеликий обсяг (трохи більше сотні сторінок), «Ніжинські гримаси» привертають увагу й багатьма цікавими фотоматеріалами (деякі опубліковані вперше), а також літературознавчими пошуками і знахідками О. Астаф'єва (друга частина книги).

Хотілося б, звичайно, щоб подібні видання мали кращий товарний вигляд і більший тираж. Але це залежить не так від автора, як від меценатів. Та попри все, коли потраплять на ваші очі «Ніжинські гримаси», обов'язково прочитайте, — не пошкодуєте.

Інеса ФТОМОВА.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

«Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р.

(Підготовка до друку і передмова
Олександра Коваленка та Ірини Петrenchенко)

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівщини було започатковано в останній чверті XVIII ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Лівобережної України в складі Російської держави. Воно здійснювалось на підставі загальної програми створення єдиного географічного опису величезної імперії, яку розробила Академія наук і мистецтв.

Спеціальна комісія на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем протягом 1779—1781 рр. здійснила докладний опис регіону, на терені якого передбачалося створити Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва (губернії).¹ Опис Чернігівського намісництва 1781 р., одним з упорядників якого був канцелярист Д. Пашенко, у середині XIX ст. виявив і частково надрукував видатний український історик О. Лазаревський.²

У 1784 р. щойно утворені намісницькі правління одержали аквізиту Катерини II «сочинить для собственного ее употребления топографическое описание каждого наместничества порознь». На Чернігівщині за цю складну справу взявся високоосвічений урядовець О. Шафонський. 1786 р. він закінчив свою працю і наступного року власноручно підніс рукопис «Черниговского наместничества топографического описания» Катерині II під час її перебування у Чернігові. О. Шафонський вийшов далеко за межі традиційної програми й зібрав цікаві відомості з історії та етнографії краю. Відтак з його іменем цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни.³ У 1851 р. працю О. Шафонського було видано заходами голови Київської археографічної комісії М. Судіска.⁴

Натомість «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р., рукопис якого зберігається у Російському державному військово-історичному архіві в Москві, досі не запроваджене у науковий обіг.⁵ Його було підготовлено на вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева, який восени 1786 р. зажадав термінового упорядкування скорочених історико-статистичних описів намісництва у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим.

Співставлення «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии» з іншими пам'ятками цього типу засвідчує його безсумнівно близькість до праці О. Шафонського. Фактично масою справу зі стилем комплексом «Черниговского наместничества топографического описания». Хто його виконав — сам О. Шафонський чи котрийсь із сучасників — встановити не подалося: рукопис позбавлений будь-яких натяків на авторство.

«Сокращенное историческое описание Черниговской губернии» складається з трьох частин — «отделений»: «О всей вообще губернии», «О губернском городе Чернигове» та «Об уездных городах и их промыслах». Найбільший інтерес становлять наведені у пам'ятці дані про чисельність і соціальний склад населення намісництва загалом і окремих населених пунктів зокрема, «публичные строения», торгівлю і промисли. Що ж до історичних довідок про міста краю, то вони відображають тогочасний рівень історичних знань, але нинішнього здебільшого застаріли й зберігають суто історіографічне значення.

Рукопис «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо» налічує 27 аркушів, написаних розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. Пам'ятка друкується мовою оригіналу (згідно сучасного російського правопису) із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI—XVIII ст. популярним методом.⁶

Джерела та література:

1. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1. — Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 7—13.
2. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). — Чернигов, 1868.
3. Див.: Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниць та її околиць. — Чернігів, 1990. — С. 5—8.
4. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851.
5. Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 19166.
6. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI—XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. — К., 1992.

СОКРАЩЕННОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВООБЩЕ И ВСЯКОГО ГОРОДА ОСОБО. О ЧИСЛЕ ЖИВУЩИХ В НЕЙ НАРОДА, О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

СОЧИНЕННОЕ 1787 года.

ОТДЕЛЕНИЕ ПЕРВОЕ.

О всей вообще губернии

1.

ЧЕРНИГОВСКОЕ НАМЕСТИЧЕСТВО ИЗ ЧЕГО СОСТАВЛЕНО, КОГДА ОТКРЫТО И НА СКОЛЬКО УЕЗДОВ РАЗДЕЛЯЕТСЯ.

Черниговское наместничество составлено из частей бывших малороссийских полков: Черниговского, Киевского, Нежинского, Прилуцкого, Лубенского, Гадяцкого и Стародубовского и по ВСЕВЫСОЧАЙШЕМУ указу открыто 19-го января 1782-го года. Разделяется на одиннадцать уездов, имено:

1-й Черниговский.	7-й Глинский.
2. Городницкий.	8. Ромненский.
3. Березинский.	9. Лохвицкий.
4. Борзенский.	10. Гадяцкий.
5. Нежинский.	11. Зеньковский.
6. Прилуцкий.	

2.

ПРЕЖНИЕ УЕЗДЫ ИЗ КОИХ НАМЕСТИЧЕСТВО СОСТАВЛЕНО.

Малая и вся южная и западная Россия, быв с 1320 года под владением Великого княжества Литовского, и в 1471-м соединена с короною Польскою, разделена была сею короною на воеводства, староства и поветы, в числе которых и Черниговское воеводство было; по изгнании ж гетманом Богданом Хмельницким и его козацким войском из Малой России поляков, и по истреблении польских судов, начальников и польского на воеводства, староства и поветы разделения, в 1648 начавшимся, а в 1654-м году кончившимся, получила Малая Россия новое воинское на полки и сотни разделение и правление. По сей причине Черниговское наместничество, как и другие в Малой России, не из уездов, подобных иным губерниям, но из частей вышеозначенных полков и оных сотен составлено.

3.

О МЕСТОПОЛОЖЕНИИ ОНАГО.

Потому Черниговское наместничество, быв между Киевским и Новгород-Северским наместничествами в середине, пресекает всю Малороссию пополам, и имея положение свое от востока под 50-м, от запада под 51-м градусом северной широты, и под пополюною 49-го, 50-м, 51-м и 52-м долготы, простирается в ширину с небольшим на сто, а в длину — на четыреста верст, и граничит от востока с наместничествами Харьковским и Екатеринославским, от полудня с Киевским, от запада с

Польщено и Могилевским наместничеством, а к северу с Новгородским-Северским. Местоположение же грунта частью лесное, а большую степное, ровное, не гористое, и настоящих гор никаких, а меньше того металлов и минералов в недрах сокровенных не находится.

4.

КАКИЕ ПРОТЕКАЮТ СУДОХОДНЫЕ И НЕСУДОХОДНЫЕ РЕКИ.

Реки протекают судоходные:

1-я Днепр. 2-я Десна и 3-я Сож.

Несудоходные:

1-я Снов. 2-я Остер. 3-я Удай. 4-я Сула. 5-я Псел. 6-я Хорол и 7-я Ворскл. А озер и болот отличных нет.

5.

О ЧИСЛЕ СЕЛЕНИЙ В НАМЕСТНИЧЕСТВЕ.

Селений во всем Черниговском наместничестве состоит, именно:

Городов	_____	11.
В том числе Чернигов, Нежин, Борзна, Ромен, Прилуки и Гадяч — старые; прочие ж пять: Городня, Березное, Глинск, Лохвица и Зеньков по ВСЕВЫСОЧАЙШЕМУ указу, 16-го сентября 1781-го года изданному, вновь учреждены.		
Местечек	_____	26.
Сел	_____	416.
Деревень	_____	243.
Слобод	_____	40.
Хуторов	_____	1393.
Заводов бумажных	_____	2.
Гут или стеклянных заводов	_____	8.
Руден или рудокопных заводов	_____	4.
Всего селений	_____	2143.
В них монастырей, в штате состоящих, и приходских церквей:		
Монастырей		
	Мужеских _____	3.
	Женской _____	1.
Приходских церквей		
	Каменных _____	33.
	Деревянных _____	564.
	Всего приходских церквей _____	597.

6.

НА СКОЛЬКО СОСТОЯНИЙ РАЗДЕЛЯЮТСЯ ЖИТЕЛИ В ЧЕРНИГОВСКОМ НАМЕСТНИЧЕСТВЕ.

В Черниговском наместничестве, как и во всей Малой-России, все жители разделяются на пять разных состояний, следующие:

1-е. Шляхетство или дворянство.

2-е. Духовенство.

3-е. Разночинцы.

4-е. Мещане, или городское общество, под городским законом в городах живущее, которые из купцов и рукодельников, или цеховых состоят.

5-е. Поселяне, или земледельцы.

Сии последние делятся еще на два рода:

1. На козаков, или для военной службы определенных людей.

2. Посполитых, или мужиков, или крестьян, короне и шляхетству принадлежащих.

7.

КАКИЕ ИНОСТРАННЫЕ НАРОДЫ, КРОМЕ ВЕЛИКОРОССИЙСКИХ И ПРИРОДНЫХ ЖИТЕЛЕЙ, ОБРЕТАЮТ В НАМЕСТНИЧЕСТВЕ.

Кроме великороссийских и природных жителей, обретают в Черниговском наместничестве разные иностранные народы, а именно:

1. Греки, большую частью в городе Нежине на особливых ВЫСОКОМОНАРШИМИ Грамотами жалованных вольностях и свободах, свой природный язык, кроме русского, употребляющие.

2. Грузины, в Ромешском и Глинском уездах больше живущие, и кроме русского, своим грузинским языком говорят.

3. Немцы, особливими селениями в уезде Борзенском из Беловежской степи и по другим местам поселившиеся, своим немецким, а шные и русским языком говорят.

4. Волохи и молдаванн, не в большом числе в Нежине у греков живущие.

ДО ОТКРЫТИЯ НАМЕСТНИЧЕСТВА И ПОСЛЕ КАКИМ ОБРАЗОМ СЧИСЛЯЛСЯ ПО РЕВИЗИИ НАРОД.

Прежде открытия наместничества в Малой России и за учреждением оных, равно и Черниговскаго, выше означенных последних двух состояний люди, то есть мещане и поселяне, счислялись по ревизии по хатам, или избам, за учинением же последней в 782 году переписаны по душам, и обложены с 1-го июля 783-го года подушным окладом, а кучество отделено особо и, считаясь по гильдиям, платят от объявленных ими капиталов.

О ЧИСЛЕ ЖИВУЩАГО ВО ВСЕЙ ГУБЕРНИИ НАРОДА.

Всего народа в Черниговской губернии, кроме дворян:		
Купцов мужеска пола	866.
женска	614.
Мещан мужеска пола	9688.
женска	9310.
Козаков мужеска пола	173,243.
женска	171,626.
Крестьян коронных и владельческих мужеска пола	183,872.
женска	180,555.
Священно- и церковно-служителей	3554.
Греков, волох и другого разнаго звания и иноверных мужеска пола	916.
женска	854.
А всего жителей обоего пола	735,128.

ОТДЕЛЕНИЕ ВТОРОЕ.

О губернском городе Чернигове

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА.

Чернигов весьма древний город, и начало его за тысячу лет полагать можно. По Несторовой летописи видно, что город Чернигов в одном столетии (в 430-м году по рождестве Христове) с Киевом взял свое начало, и заселен словенским народом. Новгородский Великий князь Олег, перенеся в 882-м году княжеский престол из северной России в южную, привел с прочими городами и город Чернигов под свою власть, о котором тот же летописец извещает, что в нем, как и в других южной России городах, Великии князи сидяху, и с того времени Чернигов был в самодержавии онаго Великаго князя. По нем 913-го года Великаго князя Игоря Рюриковича, 945-го Великой княгини Ольги, или Елены, 964-го Всероссийскаго Великаго князя Святослава Игоревича, 973-го Великаго князя Ярослава Святославича, 980-го Великаго князя Владимира Святославича первого, 1024-го получил своего собственнаго князя Мстислава Владимировича, по смерти котораго в 1036-м пришел паки во владение Великаго князя Ярослава, или Георгия Владимировича первого. После сего были в нем и паки собственные свои князья, яко-то: в 1054-м Святослав Ярославич второй. В 1077-м брат его Всеволод Ярославич, и в том же году племянник их Борис Святославич; 1078-го сего двоюродный брат Владимир Всеволодович второй, Мономах названный, 1094-го сего двоюродный брат Олег Святославич, 1123-го Давид Мстиславич, 1150-го Владимир Давидович, 1151-го Изяслав Давидович, 1164-го Святослав Олегович, 1175-го Святослав Всеволодович, 1200 Ярослав Всеволодович, 1202-го Игорь Святославич, 1204-го Олег Святославич. Последний в Чернигове владетельный князь был Михаил Всеволодович, который 1243-го года с боярином его Феодором от татарскаго князя убит. В 1320-м Великий князь Литовский Гедимин присоединил город Чернигов и все его княжество к Великому княжеству Литовскому. В 1471-м король польский Казимир соединил Чернигов и всю Малую Россию с короною Польскою, обратил Черниговское княжество в воеводство, и определил в нем воевод, старост и в замку Черниговском своих наместников, которые городом и всем воеводством управляли. (Воеводство сие состояло из бывших потом малороссийских полков: Черниговскаго, Нежинскаго и из части Стародубскаго). Для мещан учрежден магистрат, основанный на праве магдебургском, и дан оному герб. В сем состоянии город Чернигов находился в литовском и польском владении через 328 лет, в течении которых неоднократно российскими войсками был отобран. И в том же 1648-м году, когда Малороссия под предводительством гетьмана Богдана Хмельницкаго против Польши подняла оружие, польское над

оним владение хотя продолжалось, но уже во место польских воевод оным гетьманом учреждены были козацкие полковники вое- и градоначальниками, и воеводство Черниговское разделено на полки и сотни. А в 1654-м году и вовсе польское владение в Чернигове пересеклось; но пакт самодержавие всероссийских царей над Черниговом обще с Мало Россиею возобновилось; и управляли оным с 1660-го по 1701-й годы определяемые воеводы. В 1734-м Черниговская полковая канцелярия, полковой суд и сотенная канцелярия. В 1763-м суды: земский и подкоморский, и 1765-го годов учреждено комиссарство, в которое все с округа Черниговского дененная казенные сборы вносимы были. Наконец, в 1781-м сентября 16-го зделан губернский городом, и в нем 19-го генваря 1782-го года открыто Черниговское наместничество, а все бывшие прежние правительства упразднены.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ И ПРИ КАКОЙ РЕКЕ.

Положением губернской город Чернигов под 51-м градусом и 22-ю минутою северной широты и 49-м градусом долготы, на покатистом месте, близ реки Десны с правой стороны. Расстоянием от Санкт-Петербурга чрез

Полози и Могилев	1240.
По новой дороге чрез Великие Луки и Могилев	1150.
От Москвы	764.
От Киева	149.
От Кременчуга	360 верст.

По главной столбовой дороге из Петербурга чрез Могилев в Киев и в Таврию, Чернигов имеет замок и крепость с тремя воротами, обнесенные земляным валом, рвом и полисадом. Внутре последней находится соборная каменная церковь Преображения Господня, по свидетельству Несторовой летописи основанная святого благоверного Великого Князя Владимира первого сыном Мстиславом Владимировичем в начале первого на десять века.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ ПУБЛИЧНЫХ СОСТОИТ СТРОЕНИИ.

В сем городе:

I. Архиерейский дом, что прежде был кафедральный Борисоглебский монастырь	1.
II. Монастырь Успенский Елецкий мужеский	1.
III. Церквей каменных	8.
деревянных	7.
В том числе и вышупомянутая соборная Преображения Господня.	
IV. Казенных строений каменных	2.
деревянных	14.
V. Дом, что прежде был Троецкий Ильинский Черниговский монастырь, определенный для университета, в ограде каменной и в нем строение каменное.	
VI. Дом, что прежде был Пятничий женский монастырь, определенный для народных училищ.	
VII. Дом, в котором училище черниговское латинское под ведением Архиерея.	
VIII. Смирительный дом, от приказа общественного призрения, деревянный.	
IX. Дом, или богодельня от приказа общественного призрения, в котором престарелые на содержании онаго приказа состоят, деревянный.	
X. Дом, или богодельня близ кладбищной церкви, от города выстроенной, в котором на городском подаении бедные содержатся.	
XI. Разных торговых лавок деревянных	68.
XII. Постоялых домов	4
XIII. Трактиров	4.
XIV. Обывательских домов	627.

4.

О ЧИСЛЕ ЖИВУЩАГО НАРОДА.

Жителей в городе:

I. Купцов мужеска пола	28;
женска	30.
II. Мещан мужеска пола	1174;
женска	1212.
III. Козаков мужеска пола	73;
женска	91.
IV. Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	536;
женска	588.
V. Священно- и церковно-служителей мужеска пола	82;
женска	59.
Всего обоего пола жителей	3873.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Торги и промыслы жителей черниговских весьма не велики, кроме одного первой гильдии купца Ивана Енки. Сей имеет за границу торг немалой, он отвозит чрез Польшу в город Бреславль юфту, мыло, воск, анис и решетилловские овчинки, а оттуда привозит шлонских фабрик простые сукна и выписывает из Австрийского города Гроца косы не более десяти тысяч в год, совместно же с одним рыльским купцом до пятидесяти тысяч рублей, за наличные деньги; сукнами же торг ведет больше кредитом, которой его предки и он более шестидесяти лет ненарушимо всегда имели, и торгу сего последнего простирается до ста тысяч рублей и более. Все оные товары продает в Ромнах обтом. Прочие здесь купцы лучший торг начали иметь. Со времени открытия наместничества, и состоит в продаже шолковых, суконных и других красных и щепетинных товаров, вялой рыбы и соли покупают сами на ярмонках в Ромне, Кролевце и Сумах. А некоторые, покупая деготь, конопляное масло, деревянную разную посуду и горячее вино, отпускают весною по реке Десне в город, городище и другие по Днепру лежащие места, всего суммою до 5000 рублей и более. Сверх того имеются не малые сады с разными хорошими фруктами, кои отдают в откупы и варят довольно разных конфетов, и сии последние покупают в Москву, Таврию, и другие места.

ОТДЕЛЕНИЕ ТРЕТИЕ

Об уездных городах и их промыслах.

О городе Городне.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Город Городня до 1654-го года или до изгнания поляков из Малороссии, за державы Польской был местечком и состоял в воеводстве Черниговском под частным владением польского шляхтича Хаюца. После же того когда пришел он с прочими городами в подданство Российской, зделан сотенным местечком, но принадлежал на ранг полковников Черниговских; а за открытием Черниговского наместничества учрежден уездным городом, и живущие тамо ранговые люди и некоторые казаки поступили в купцы и мещане. В 3-й день мая 1783-го ВЫСОЧАЙШИМ указом присвоены сему городу разные выгоды и преимущества, каковыми по жалованым ВЫСОКОМОНАРШИМ грамотам Киев, Чернигов, Нежин и тому подобные города пользуются, и отдана ему в городе в пользу его винная продажа. А 785 года апреля 21-го пожаловано сему городу ВСЕВЫСОЧАЙШЕЮ грамотою городское положение и право, по силе которого отданы ему разные казенные оброчные, с городских мест доходы.

2.

КАКОЕ ГОРОД ПОЛОЖЕНИЕ ИМЕЕТ.
ПО КАКОЙ ДОРОГЕ И ПРИ КАКИХ РЕКАХ.

Положение свое имеет под 51-ю степенью и 45-ю минутою северной широты и под 49-ю степенью с половиною долготы. Разстоянием от губернского города Чернигова в 50 верст. По дороге от Чернигова в Стародуб на ровном, месте при двух небольших речках Чибриже и Городне.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ ПУБЛИЧНЫХ СОСТОИТ СТРОЕНИЯ.

В сем городе:

Церквей	2.
Казенных строений	3.
Лавок	42.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

Купцов мужеска пола	14;
женска	18.
Мещан мужеска пола	387;
женска	400,
Козаков мужеска пола	84;
женска	78.
Владельческих крестьян мужеска пола	236;
женска	320.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	29;
женска	24.
Итого всех жителей обоего пола	1590.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Купцы здешние, не имея фабрик и рукоделия, ведут торг свой солью, вывозя оную из Кременчуга и продавая в городе, и другими мелкими товарами, равно как и мещане сими последними торгуют, но весьма мало. Прочие же жители упражняются в хлебопашестве.

О городе Березном.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ
ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Кем, когда, на какой случай город построен и какими сначала заселен был людьми никакого нет сведения, видно однакож из некоторых польских универсалов цеху портных сего города 1647-го мая 1-го и 1648 годов февраля 3 данных, что за польского владения не был он городом, но состоял селом или местечком в частном владении коронного польского гетьмана Потоцкого. Заселен малороссийским народом, и по изгнании поляков из Малой России за разделением ее на полки и сотии, Березное было сотенным местечком полку Черниговского; за открытием Черниговского наместничества учрежден уездным городом; и после того ВСЕВЫСОЧАЙШИМ указом 3-го мая 1783-го и грамотою 21-го апреля 1785 годов пожалованы сему городу, как и всем прочим, разные выгоды, права и преимущества.

2.

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА.

Положение имеет под 51-ю степенью и 23-ю минутою северной широты, а под 49-ю степенью и 50-ю минутою долготы. Расстоянием от губернского города Чернигова 36 верст. По дороге из Чернигова в Новгород-Северский, на равном месте при речке Березной.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ СОСТОИТ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИИ.

Церквей	_____	10.
Казенных строений	_____	4.
Разных торговых лавок	_____	153.
Обывательских домов	_____	1051.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

В сем городе:		
Купцов мужеска пола	_____	10;
женска	_____	12.
Мещан мужеска пола	_____	340;
женска	_____	274.
Козаков мужеска пола	_____	2255;
женска	_____	2233.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	_____	578;
женска	_____	572.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	_____	81;
женска	_____	59.
Всего жителей обоего пола	_____	6414.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Купцы сего города производят торги солью, вялою рыбою и мелкими красными товарами, покупая оные в Малороссийских городах: Ромне и Нежине, и доставляя сухим путем, продают в разных местах и селениях Черниговского наместничества на торгах и ярмонках; мещане так же торгуют молочными товарами, рыбою, солью и деревянною посудою, и упражняются в хлебопашестве и разных рукоделиях.

О городе Борзне.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Из имеющейся в Черниговском Борисоглебском кафедральном монастыре бывшего Черниговского воеводства градской судебной книги видно, что город Борзна в 1635-м году был того же Черниговского воеводства местечко, в частном владении каштеляна Цехановского Франциска Вышла. По изгнании же Хмельницким из Малой России поляков, и за разделением Малой России на полки и сотни, сделано полку Нежинского сотенным городом, и бывшие в оном посполитые, или крестьяне, принадлежали на ранг малороссийского обозного генеральнаго; а по открытии Черниговского наместничества учрежден уездным городом, и посполитые оные поступили в купцы и мещане.

2.

ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА И ПРИ КАКОЙ РЕКЕ.

Положение сей город имеет под 51-м градусом и 7 минутою северной широты и 50-м градусом и 30 минутою долготы. Разстоянием от губернского города Чернигова в 90 верстах. По главной дороге из Москвы в Киев, при реке Борзне, от которой и название получил.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИЙ.

В городе Борзне:

Церквей _____	7, в том числе каменных _____	4.
	деревянных _____	3.
Казенных строений _____		3.
Лавок _____		26.
Обывательских домов _____		905.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

Купцов мужеска пола _____	13;
женска _____	10.
Мещан мужеска пола _____	1072;
женска _____	952.
Козаков мужеска пола _____	1099;
женска _____	1090.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола _____	1062;
женска _____	1110.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола _____	45;
женска _____	42.
Всего жителей обоего пола _____	6495.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Купцы здешние торгуют разными красными товарами, покупая оные в Малой России по ярманкам, и продают в самом городе Борзне и в других околочных местах. Мещане одни упражняются художеством и ремеслом, другие — торгуют разными мелочными товарами.

О городе Нежине.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА.

О городе Нежине в Несторовой летописи упоминается за семьсот лет. В 1078-м году Великий князь Киевский Изяслав Ярославич, Владимира первого внук, имея с племянниками своими родными Борисом и Олегом Святославичами у села на Нежатине ниве сражение, убит. А в 1135-м городок Нежатин называется. За польского же владения принадлежал Черниговскому князю. После разорения Батьевого пришел он в 1320-м со всею Малороссиею в литовскую и после — в польскую державу, король польский Сигизмунд третий в привилегии 1625-го марта 26-го называет его своим городом пограничным, учредил в оном магистрат и дал право магдебургское и герб. По изгнании поляков из Малороссии от гетьмана Богдана Хмельницкаго, сделан полковым городом и по нем назван Малороссийской Нежинской полк. В 1654-м пришел сей город со всею Малороссиею в подданство российское, под которым магистрат Нежинский царскими грамотами утвержден. В 1734-м полковая и сотенная канцелярии, суды: земский и подкоморский, в 1765-м году комиссарство учреждены, и за открытием Черниговского наместничества город Нежин остался уездным городом.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Положение имеет под 50-м градусом и 59-ю минутою северной широты и под 50-м градусом долготы. Разстоянием от губернского города Чернигова в 73 верстах. По обеим сторонам реки Остра, на низком и грязном месте. Главные чрез сей город две дороги: 1-я из Петербурга чрез Могилев, Чернигов и Нежин в Таврику, и 2-я из Москвы чрез Глухов и Нежин в Киев.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ ПУБЛИЧНЫХ СОСТОИТ СТРОЕНИЙ.

В городе Нежине:

Церквей	_____ 11, в том числе	каменных _____	10.
		деревянных _____	1.
Казенных строений	каменных _____		2.
	деревянных _____		5.
Лавок	_____		387.
Обывательских домов	_____		1746.

О ЧИСЛЕ ЖИВУЩАГО НАРОДА.

Купцов мужеска пола	_____	133;
женска	_____	120;
Мещан мужеска пола	_____	2462;
женска	_____	2443.
Козаков мужеска пола	_____	1808;
женска	_____	1802.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	_____	638;
женска	_____	559.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	_____	92;
женска	_____	96.
Греков мужеска пола	_____	408;
женска	_____	357.
Волох, Болгар и персиян мужеска пола	_____	47;
женска	_____	42.
Ново-крещенных с турок мужеска пола	_____	15;
женска	_____	19.
Иноверных мужеска пола	_____	14;
женска	_____	13.
Всего жителей разнаго состояния обоего пола	_____	11068.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Торги и промыслы города Нежина в числе первых в Малой России и многим великороссийским не уступают. В нем не только в ярмонки, но и во всякое время можно сымать, купить всякие нужные для дома вещи, Нежин особливо торгом, греками производимым, знаменит. Сии привозят из Москвы, Сибири, Казани, Оренбурга и других великороссийских мест пушные товары: соболи, самые высокие лисицы, песцы, горностаи и другие. Из Санкт-Петербурга: сахар, кофе, пряные коренья, съестные столовые припасы. Из Гданьска: английские, голандские и французские сукна, шампанское вино и сученое золото. Из Келинберга и Лейбциха шелковые и шерстяные французские и немецкие товары. Из Бреслава простые сукна и полотно. Из Итали венезианские разные товары. Из разных турецких мест жемчуг, шелк-сырец и вареной, красные кумачи, хлопчатую бумагу, ладан, разные турецкие клады, которые общим названьем именуются бакалия, турецкой табак, сафьяны, турецкое мыло и деревянное масло. Из Венгрии венгерское, а из Молдавии и Валахии волоския вина. Из Цесарской Польши соль в стулках. Из Австрийскаго округа косы. Привозимыя из турецких мест товары продают и на товар меняют в Москве, прочие же все в Малороссии, а особливо в городе Ромне и Кролевец на ярманках. На колюкую сумму торг Нежинский простирается, хотя точно показать не можно, считают однако ж онаго до полмиллиона.

О городе Прилуке.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Город Прилука есть древний город, как из летописи Несторовой видно, ибо в 1138-м году был он городом, и Великаго князя Ярослава Владимировича правнук Всеволод Ольгович с братьями своими и половцами брал военною рукою. До 1320

года был он во владении князев, а когда литовский Великий князь Гедимин овладел всею Малою Россиею, то пришел во владение литовского князя Корибута Вишневецкого; но в 1654-м обще со всею Малою Россиею остался под державою Россійскою, и была в нем ратуша, а при гетмане Самойловиче зделан полковым городом, и по нем назван полк Прилуцкий, полковники однако ж присудствовали в ратуше обще с войтами и бургомистрами. В 1734 учреждена полковая канцелярия и полковый суд. В 1763-м суды: земский и подкоморский, а по открытии Черниговскаго наместничества учрежден он городом уездным, и все те выгоды, права и преимущества ему, каковы и всем другим городам, присвоены.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Положение имеет под 50-м градусом и 20-ю минутою северной широты и под 50-м градусом и 25-ю минутою долготы. Разстоянием от губернскаго города Чернигова в 140 верстах на правом нагорном высоком берегу реки Удаю. По главной дороге из Могилева и Чернигова в Лубны и Екатеринослав.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ СОСТОИТ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИИ.

В сем городе:	
Церквей	4.
Казенных строений	4.
Торговых деревянных лавок	14.
Обывательских домов	460.

4.

О ЧИСЛЕ ЖИВУЩАГО НАРОДА.

Купцов мужеска пола	1;
женска	7.
Мещан мужеска пола	1568.
женска	1591.
Козаков мужеска пола	414;
женска	440.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	965;
женска	1092.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	42;
женска	58.
Всего жителей обоюго пола	6177.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Вообще торги и промыслы сего города малы, лучшие ж — во время бываемых здесь ярмонков рогатым скотом и лошадьми.

О городе Глинске.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Начало сего города не известно, за польскаго же владения принадлежал он литовскому князю Еремю Михайлу Корибуту Вишневецкому и было его местечко, а не город. По изгнании сего князя в Польшу, пришел оной в 1654-м году в подданство Россійское и была в нем ратуша, по уничтожении которой учреждено сотенное правление и принадлежало Лубенскому полку, а за открытием Черниговскаго наместничества учрежден уездным городом и после того ВСЕВЫСОЧАЙШИМ указом 3-го мая 783-го и грамотою 21-го апреля 785-го годов пожалованны сему городу, как и всем прочим, разные выгоды, права и преимущества.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Город Глинск положение свое имеет под 51-м градусом и 35-ю минутою северной широты и 51-м градусом и 5-ю минутою долготы. Разстоянием от губернскаго города Чернигова в 210 верстах. Дороги через город идут от соседних уездных городов Ромна в Лохвицу и Гадяч, при реке Суле на возвышенном месте.

3.

О ЧИСЛЕ ПУБЛИЧНЫХ В ГОРОДЕ СТРОЕНИИ.

В сем городе:

Церквей	3.
Казенных строений	3.
Обывательских домов	409.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

Купцов мужеска пола	24;
женска	31.
Мещан мужеска пола	145;
женска	129.
Козаков мужеска пола	843;
женска	864.
Владельческих крестьян мужеска пола	409;
женска	443.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	8;
женска	20.
Всего жителей обоего пола	2916.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Купцы и некоторые мещане торг ведут кожевными товарами, дегтем, солью, рыбю и делают в небольшом количестве телеги и другие ремесла, и от все в одном сем городе продают, наиболее же упражняются в хлебопашестве и, имея изрядные сады, торгуют овощми.

О городе Ромне.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Город Ромен за польской державы был местечком во владении князя Еремья Михайла Кобыты Вышневецкого и в нем была ратуша, а по присоединении Малороссии в 1654-м году к Российской державе, сделан сотенным местечком и принадлежал к полку Лубенскому. В 1763-м учрежден в нем земский, и подкоморский или межрый суды повета или округа Роменского, а в 1765-го года — комиссарство. По открытии же Черниговского наместничества учрежден он уездным городом и наряду с другими городами ВСЕВЫСОЧАЙШЕ пожалованы оному разные выгоды, права и преимуществва.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Положение имеет под 50-м градусом и 37-ю минутою северной широты и под 51-м градусом и 7-ю минутою долготы. Разстоянием от губернского города Чернигова в 193-х верстах. На главной дороге из Москвы через Глухов в Полтаву и Тагарическую область. При реках Суле и Ромне на возвышенном месте.

3.

О ЧИСЛЕ ПУБЛИЧНЫХ В ГОРОДЕ СТРОЕНИИ.

В городе Ромне:

Церквей	4.
Казенных строений	3.
Лавок и амбаров деревянных для складки товаров	346.
Обывательских домов	517.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

Купцов мужеска пола	71;
женска	66.
Мещан мужеска пола	387;
женска	403.
Козаков мужеска пола	647;
женска	670.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	954;
женска	1015.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	55;
женска	51.
Всего жителей обоего пола	4319.

5.
О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Торг в городе Ромне, а особливо во время ярмонков, Вознесенского и Ильинскаго именуемых, весьма отличен от всех в Малой России. К сим ярмонкам приезжают купцы из Москвы и других многих российских городов, из Астрахани, турки и татары, и из Белоруссии, привозят всякие красные лучшие товары шелковые, бумажные, сукна, серебрянную посуду, золотые и алмазные вещи, кои все продают порознь и оптом, меняют один товар на другой, переменяют вексели и, словом, годовые тут ведут свои разчоты. Привозят так же сюда из разных заводов и из донских станиц в великом количестве лошадей, и в сие время тут можно купить самых лучших цугам. Из околичных степных мест пригоняют скота великое число. Собственно же жителей города Ромна, их главный промысел табак Вергинском, Амасфорском и простом, которого сами садят, и приготавливают немалым количеством, а сверх того, покупая оной в околичных селениях продают и меняют на другие товары приезжающим сюда великороссийским и белорусским купцам, а сии отвозят оной в Сибирь на Ирбитскую ярмонку, в Белоруссию, Ригу, Курляндию, Москву, Петербург и в Таврику, ценою по примеру тысяч на пятьдесят и более. Иные из обывателей здешних вывозят из Дону и от Днепра вялую рыбу, из Таврики соль, а некоторые привозят и торгуют виноградным и горячим вином. Можно сказать вообще, что сей город имеет лучшие торги и промыслы.

О городе Лохвице.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА.

Город Лохвица за державы Польской был местечком владения князя Еремея Михайла Кобыты Вишневецкаго, как можно видеть из универсалов онаго князя некоторым цехам сего города данных 1632 декабря 3-го и того же года декабря 6-го, 1633-го декабря 30, 1634-го мая 3-го, 1644-го апреля 5-го и 1645-го годов ноября 12-го числа. По присоединении же всей Малой России к Всероссийской державе, принадлежал полку Лубенскому и был сотенным местечком. За открытием Черниговскаго наместничества учрежден уездным городом и наряду с прочими таковыми же **ВСЕВЫСОЧАЙШЕ** пожалованы ему разные выгоды, права и преимущества.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Положением под 50-м градусом и 20-ю минутою северной широты, и под 50-м градусом и 50-ю минутою долготы. Расстоянием от губернского города Чернигова в 210 верстах. При двух речках Сулице и Лохвице. Главной дороги нет, кроме уездных.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИЙ.

В сем городе:

Церквей деревянных	5.
Казенных строений	3.
Торговых деревянных лавок	132.
Обывательских домов	632.

4.

О ЧИСЛЕ ЖИВУЩАГО НАРОДА.

Купцов мужеска пола	24;
женска	24.
Мещан мужеска пола	227;
женска	291.
Козаков мужеска пола	1278;
женска	1301.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	734;
женска	892.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	44;
женска	51.
Всего жителей обоего пола	4916.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Торги и промыслы купцы и мещане города Лохвицы имеют сукнами и другими красными товарам, но не в великом количестве. Главнейший же их промысел рыбою и солью, вывозя сии из Донских станиц, Екатеринославскаго и Харьковского наместничества, и продавая в своем и в других городах. А по положению сего города в степных местах, во время ярмонков лучший торг лошадьми, рогатым скотом и овцами.

О городе Гадяче.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Город Гадяч известен разными в нем происшествиями, и по малороссийской истории довольно знаменит. Из архивных бумаг с 1645-го по 1654 год видно, что он был местечко королевское ключ составляющее, к которому в уездах Гадяцком и Зеньковском лежачие села и деревни для короля определенные принадлежали. В нем были замок и замковые правление, и ратуша. С 1662-го года гетьман и после российский боярин Бруховецкий, а с 1669-го гетьман же Игнатович пребывание имели в Гадяче. 1708 стоял в замке гадяцком король шведский Карл второй на десять, и по выгнании оттуда, когда король пошел под Полтаву, там одержана над ним известная победа 1709-го года. 1734-го учреждена в нем полковая канцелярия. 1763-го суды: земский и подкоморский, 1765-го комиссарство, в которое все казенные входили зборы. А за открытием Черниговского наместничества учрежден уездным городом, и ВСЕВЫСОЧАЙШЕ пожалованы оному разные выгоды, права и преимуществва на равне с другими таковыми городами.

2.

КАКОЕ ГОРОД ИМЕЕТ ПОЛОЖЕНИЕ.

Положение имеет под 50-м градусом и 17-ю минутою северной широты и под 51-м градусом и 40-ю минутою долготы. Расстоянием от губернского города Чернигова в 254 версты. По дороге из Москвы через Глухов в Полтаву и Таврическую область, при реке Псле, на высоком месте.

3.

СКОЛЬКО И КАКИХ В ГОРОДЕ СОСТОИТ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИЙ.

Церквей в нем	6.
Казенных строений	3.
Разных деревянных лавок	44.
Обывательских домов	486.

4.

О ЧИСЛЕ НАРОДА.

В сем городе:	
Купцов мужеска пола	31;
женска	14.
Мещан мужеска пола	846;
женска	842.
Козаков мужеска пола	393;
женска	359.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	664;
женска	627.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	27;
женска	47.
Всего жителей обоего пола	3850.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Нарочитых и отменных торгов и промысла купцы и мещане не имеют, а торгуют мелким красным товаром, покупая на ярмонках в Ромне и Сумах. Однако ж во время ярмонков, кои бывает здесь четыре в году, пригонят из околичных селений немало рогатого скота, которой покупая приезжающие из Калуги, Тулы и других мест, отгоняют в Москву и Петербург. Жители имеют хорошие сады и продают вещи.

О городе Зенькове.

1.

О ДРЕВНОСТИ ГОРОДА И ПОД ЧЬИМ ВЛАДЕНИЕМ ПРЕЖДЕ ОН БЫЛ.

Город Зеньков был местечко, и за польскаго владения и после принадлежал к замку Гадяцкому, но в нем состояло сотенное правление, учрежденное 1734 года, а по истории малороссийской значит, что за гетьмана Богдана Хмельницкаго был полк Зеньковский, который после уничтожен. В 1763 суды земский и подкоморский, а в 1765-м годов сделано в нем комиссарство, в которое все казенные из округа Зеньковского зборы собираемы были. За открытием же наместничества учрежден уездным городом и ВСЕВЫСОЧАЙШЕ ему пожалованы разные выгоды, права и преимуществва, равные иным городам.

2.

ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА И ПРИ КАКОЙ РЕКЕ.

Положение имеет под 50-м градусом и 7-ю минутою северной широты и под 52-м градусом долготы. Расстоянием от губернского города Чернигова в 286 верстах, при речке Груне. Главной дороги через Зеньков нет, но мдут уездные.

3.

СКОЛЬКО КАКИХ ПУБЛИЧНЫХ СТРОЕНИЙ.

В сем городе:		
Церквей	_____	8.
Казенных строений	_____	3.
Обывательских домов	_____	1089.

4.

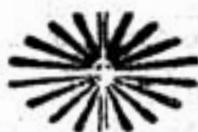
О ЧИСЛЕ НАРОДА.

Купцов мужеска пола	_____	29;
женска	_____	13.
Мещан мужеска пола	_____	710;
женска	_____	685.
Козаков мужеска пола	_____	2319;
женска	_____	2389.
Крестьян казенных и владельческих мужеска пола	_____	474;
женска	_____	442.
Священно- и церковно-служителей мужеска пола	_____	73;
женска	_____	87.
Всего обывателей обоего пола	_____	7212.

5.

О ТОРГАХ И ПРОМЫСЛАХ.

Купцы и мещане торгуют мелочными товарами, дегтем, рыбою и солью, но главнейший в сем городе торг во время ярмонков рогатым скотом, которого пригоняют из околичных селений в великом числе, и приезжающие из разных великороссийских мест купцы, накупя оной, отправляют в Москву, Петербург и другие места.

СПОГАДИ

ЯК Я ВТІК ІЗ ЛЬВІВЩИНИ

Подія, свідком якої я став 12 лютого ц. р. в Палаці культури хіміків м. Чернігова, змусила мене задуматися. Чому ми, громадяни України, такі різні? Жили в одній державі, вчилися в подібних школах. Більшість з нас була піонерами, комсомольцями, дехто потім став комуністом. І все ж ми не схожі один на одного.

У вестибюлі Палацу перед початком конференції обласного провуду Руху на трьох-чотирьох столиках продавалась література і газети різних політичних об'єднань та партій. Мене зацікавила газета «Бандерівець». Якби її побачив у Львові чи Луцьку, просто не звернув би уваги. Але Чернігів! І я купив. Газета видається осередком КУН Донецької області. Власне, біля цього столика було найбільше зацікавлених. Підійшов і до іншого, там теж продавались газети, і з однієї на мене дивився Сталін! Та здивувало мене інше. Продавала газети і коментувала їх зміст добре одягнена симпатична жіночка пенсійного віку. Біля неї стояв, мабуть, її однодумець, а можливо, і охоронець. Коли я підійшов до них, жіночка декламувала:

«Сталін — наша слава боевая,
Сталін — наша радість и почет.
С песнями борясь и побеждая,
Наш народ за Сталиным идет».

Вона була дуже збуджена, очі фанатично блищали. Їй не досить коректно заперечив молодий опонент — Сталін, мовляв, кат українського народу, він знищив майже 40 мільйонів людей. Дискусія перетворилась майже на сварку. Жіночка схвилювано і з гордістю сказала, що і її діда розстріляли в 37-му році — «Так то ж не Сталін, а сусід на нього набрехав». Я стояв і слухав цю досить довгу розмову, до якої долучилось уже з десяток осіб. Чулися слова: кат, злочинець і російською мовою — «нуды, предатели» и т. д.

Чому ми такі різні і чому так сталося? Жіночка, як і я, родом із села. Подумки я оглянувся на своє життя, мабуть, подібним було воно і у неї. Народився я на Харківщині в невеличкому селищі — 60 хатинок. За городом мого батька була уже Полтавська область, і мені здається, ніде і ніколи я не чув такої чистої української мови. У сім'ї було п'ятеро дітей. Батько та мама часто бавилися з нами. І раптом все змінилось (причину я зрозумів далеко пізніше). Батьки стали мовчазними, замкнутими, заклопотаними, а одного разу, коли сім'я сіла вечеряти, мати гірко сказала: «Іжте білий хліб — більше ви його не побачите». Мабуть, мався на увазі вступ до колгоспу. Досить добре пам'ятаю голод 1932—33 рр. Ми, дітлахи, заглядали у вікна хат, бачили багато мертвих, інколи цілі сім'ї. Від голоду померли три мої двоюрідні сестри. Нашу сім'ю минуло — батько був мисливцем.

1934 рік. Перше травня. Ще не позаростали травною могили померлих з голоду сільчан, похованих не тільки на кладовищі, а й понад дорогами, на городах. Ховали там, де людина померла. Мене покликав до себе учитель і доручив прочитати в сільському клубі вірш. До цього часу його пам'ятаю:

А сонечко сходить та все звідтіля,
Від Сталіна-батька, з Москви,
Із Кремля.

Я дуже пишався цим.

А десь місяців за чотири учитель кудись непомітно зник і більше його ніхто не бачив.

Я виховувався на прикладі кучерявого Володі Ульянова, якогось невідомого Павлика Морозова і досить наочно, спостерігаючи, як комуністичні руйнували церкву в сусідньому селі. Я дивувався, чому то жінки плачуть, я був уже піонером і знав, що бога нема. Правда, ще не розумів слів «Релігія — опіум для народу». Ми, діти, потроху підросали, знали вже про озеро Хасан і сопку Заозерну, потім з хвилюванням стежили за подіями в Іспанії, чули про міста Черніна і Гранада і з великим захопленням дивилися фільми «Три танкісти» і «Хлопець із нашого міста». Мабуть, і та жіночка, яка продавала газету із портретом Сталіна, з блиском в очах співала «Катюшу». І, дивлячись із сьогоднішнього дня, нічого в тому поганого не було, якби: не колективізація, не голод 33 року, якби не зникнення людей ночами. Лише з нашого села їх пропало більше десяти. І деякі мої друзі залишилися сиротами, а в тієї жіночки навіть діда розстріляли. Але ми цього ще не розуміли, із блиском в очах віддавали піонерський салют, хором ганьбили троцькістів, нічого не тямили, а вже «одобряли». Ми були однакові і з тією жіночкою також! Стоп! Але ж ночами, при газовій лампі я зачитувався книжками «Дерсу Узала», «Останній із Могікан», «Капітан Немо», «Таємничий острів»... Це, мабуть, заклало в мій характер краплю чогось хорошого. Чи не тут я трохи збочив від цієї жіночки? Уже в моїй голові миготять Гітлер, Чемберлен, Муссоліні, Даладьє і, звичайно, Сталін, гаряче любий вождь, який, коли я сплю, думає про мене і не спить у Кремлі.

Якось, коли я вчився в 8-му класі, учитель історії сказав, що в Україні на 10000 жителів студентів більше на 1,5%, ніж в Росії. Як же я цим пишався! Тоді я й не підозрював, що ми з тим учителем стаємо дрібно-буржуазними націоналістами.

І ось ми з цією жіночкою наближаємося до найстрашнішого, до війни.

Ганебно перемагаємо маленьку Фінляндію. Звільняємо й захищаємо Західну Україну і Білорусію. (Правда, вони не просили нас цього робити). Мимохідь наступного ж дня розпочинаємо їх ділити на бідних і багатих. І тут відкривається цікавий бік нашої ідеології. Ми не ставимось із співчуттям до бідних, але патологічно ненавидимо багатих. Наш лозунг «Щоб не було багатих!». Хіба хтось замислювався тоді над цим, усім нам засліпило очі «світле майбутнє».

Війна 1941 р. Я добровільно іду в армію, правда, для цього мені довелося звернутися аж в 5 військкоматів. Через два місяці я уже на фронті під Москвою. Це сталося 20 січня 1942 року. Війна як війна, я був маленькою пилінкою в тій масі людей, які здобували перемогу, гинучи і мужиючи. Рік на фронті, потім курси політрацівників, я уже лейтенант і член ВКП(б), чим я неказано пишався і повідомив про це рідних. На війні я не став героєм, дістав два поранення, був нагороджений трьома бойовими орденами і 8-ма медалями. 8 травня з радістю повідомив рідним із Берліна, що я живий. У 1946 р. демобілізувався і приїхав до сестри у Львів, про який тоді ходило багато чуток: якісь бандерівці, гинуть люди. Але я щирий комуніст, мені не страшно, блищать очі — і я майже бачу світле майбутнє. І ось у західні області потяглися сотні-тисячі людей із Східної України — там голод. А я споглядаю все це як спостерігач, ніби це мене не стосується. Я уже працюю в заготзерні. Мене як молодого комуніста часто посилають у відрядження, агітувати на виборах, при підписці на позику. Я ревниво читаю газету «Правда». Слухаю промови на партійних зборах, вивчаю історію ВКП(б). І ось винадак, який трохи відкрив мені очі. Мене

посилають в обком партії на якісь збори, де присутні 300—400 людей. До нас виходить секретар обкому І. С. Грушецький і говорить: «Країні потрібен хліб, і ви зобов'язані добути його у селі». Він жодного слова не сказав про те, що в цей час на вокзалах, на станціях, по селах бродять тисячі голодних людей, часто з дітьми. Це колгоспники зі Східної України. Там лютує голод. І це в той час, коли авторитет нашої країни значно зріс після війни, і ми могли отримати гуманітарну допомогу (тоді ще не було такого терміну) від США, Канади, Австрії і т. д. Але амбіції великого керманіча і батька всіх народів понад усе. Хай люди помирають... А може, мене посилають для того, щоб здобути хліб для цих голодних? Так ні, про це ні слова.

Після інструктажу я і ще один комуніст, прізвища не пам'ятаю, з'являємося в Яворівській РК партії. Нам дають на допомогу місцевого громадянина на прізвище Волошак, вручають по карабіну. Село Мужеловичі. Знайомлюся з місцевою владою. Викликаємо голову сільради, з'являється якийсь заляканий чоловік (босий у жовті) на прізвище Шигель. Дає нам списки сільчан і якимось непомітно зникає. Ну що ж, інструктаж в обкомі і райкомі партії ми одержали кваліфікований. Пішли по селу, зайшли в першу оселю. Господар і господиня злякано дивляться на нас. До неї притулилися троє напівголих дітей, на підлозі (стола немає) стоїть казанок навареної картоплі — і більш нічого. Якимось язик не повертається сказати, що вони мусять здати 100 кг збіжжя. Але говоримо. Плаче господиня, плачуть діти. Господар боїться: «Бігме, немає хліба, ідіть дивіться, шукайте». Дивимося, шукаємо — не видно ніде. Господар дає нам папірець, де надруковано: «Шановний гр. (прізвище, ім'я, по батькові). Держава дякує вам за своєчасне виконання першого обов'язку здачі зерна». Переглянулися, попросили пробачення і пішли далі. Майже в усіх оселях те ж саме. Що робити? Наступного дня приїздить секретар райкому (прізвища не пам'ятаю):

— Як справи?

Розповіли.

— Я плевать хотел на те бумажки. Чтобы хлеб был! — і поїхав.

Жарти з партією в той час були короткі. Та наші зусилля були майже марні. На четвертий день приїздить секретар обкому по с/г (прізвище чи Хімиченко чи Хільченко, не пам'ятаю, знаю тільки, що в тому ж році його бандерівці вбили, таке могло трапитися і з нами трьома). Почувши про наші результати, сказав: «Положите партквитки». Це вже не жарт. Соромно, боляче згадувати, але ми звіріємо. Уже беремо корову і ведемо до сільради. Здасте зерно — забере корову.

...Десь я все це уже бачив... Згадав! Та це ж 1933 рік! У моєму селі було те ж. І та ж партія, і ті ж методи. Але ж ми ще люди. Ми не дивимось одне одному в очі, ховаємо очі від батьків і дітей. Терпіння урвалося, коли одна жінка принесла кілограмів з вісім гороху, з плачем віддала і каже: «Діти голодні, віддайте корову». Я більше не витримав. Пішов у райком партії, кинув об землю карабін, ні слова не сказав, і поїхав додому. Певен, що ця наша «праця» в селі змусила не одного молодого хлопця піти до лісу, до бандерівців.

Фінал мого вчинку, на диво, легкий — догана без занесення в особову справу по партійній лінії. У 1950 році мене знову призвали до війська і пережите трохи відступило, призабулось.

У 1955 році я знову цивільний. Працюю на Чернігівській фабриці музичних інструментів. Знову я ідейний комуніст, правда, на кухні або ж у кімнаті для паління інколи обережно висловлюю свої сумніви.

Оглядаюсь назад і згадую перші закриті листя ЦК партії до комуністів. Справа міністра культури Александрова, справа Берії, культ особи Сталіна. Це було шоком не тільки для мене, а й для всього комуністичного руху світу. І тут мене прорвало. На партійному активі області в 1956 році по культу особи Сталіна я виступив і сказав, що у нас недосконала Конституція, недосконалі закони. Звинуватив в нещирості Молотова, Ворошилова, Хрущова за те, що вони підписалися під постановою партії про культ особи тільки після смерті Сталіна і т. д. Був звинувачений в антипартійному та антидержавному виступі, одержав сувору догану з занесенням до особової справи, злякався і надовго замовк.

І ось тепер, після події в Палаці культури хіміків, знову перед очима промайнуло пережите. Придивляюсь до біографії комуністичної партії і своєї біографії.

Переворот в 1917 р.: загинув один чоловік. Громадянська війна: загинули мільйони. Знищення інтелігенції: загинули тисячі. Колективізація сільського господарства. Загинули мільйони кращих селян. Голод 1932—1933 — мільйони загинилих. Репресії 1937 року — також мільйони. Організували і виграли війну 1941—45 рр. — мільйони жертв. Голод 1946—47 рр. — знову мільйони. Північна Корея, Куба, В'єтнам, Ефіопія, Ангола, Мозамбик, танки на вулицях Будапешта і Праги, Афганістан, Тбілісі, Вільнюс, Чечня... І все це «помилки». Ні, це злочини! Воїстину повітухою при народженні Леніна і Сталіна був сам Сатана. Наша країна СРСР жила за принципами:

Якщо індустріалізація, — так за рахунок села.

Якщо Біломор-канал чи залізниця, — так щоб паралельно пролягли кладовища.

Якщо кг золота, — так щоб потягнув за собою сотні трупів зеків.

Якщо кубометр лісу, — так щоб і мертвих штабелі.

Якщо Перемога, — так щоб найдорожчою ціною.

Коли я в 1972 році приїхав у рідне село, побачив, що на кладовищі, де похована і моя сестра, стоїть бурова вишка, а кругом — кістки покійних. Ось такими нас зробила партія.

Я був комуністом 49 років, маячила медаль «50 років перебування в КПРС». І все ж дійшов висновку, що це злочинна партія, і вийшов з неї ще за Радянського Союзу.

І останнє. Проживши велике життя, я переконався: якби ці 73 роки Україною ніхто не керував, якби нею керував навіть дурень, Україна не була б ні бідною і ні голодною. Тільки «розум, честь і совість» дилетантів від ВПШ, спираючись на геніальне вчення Леніна—Сталіна, змогли довести Україну до такого стану, і для цього їм знадобилось аж 73 роки.

Анатолій ДЗЯБУРА,
ветеран Великої Вітчизняної війни.

м. Чернігів.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Іван Забіяка

ЗДРАСТУЙ, ГЛИБИНКО!

Дедалі частіше й частіше на сторінках періодичних видань почало з'являтися слово «краєзнавство». Однак знання про свій край і досі залишаються поверховими, вибірковими, чого гріха тайти, примітивними. Особливо це стосується невеликих міст та сіл, звідки, здавалося б, це краєзнавство мало витікати. Однак «потік» цей, поки що, за напрямом своїм протилежний. Він до глибини так і не доходить. Необхідні конкретні дії. І чим швидше вони стануть очевидними, тим більше певності в тому, що ми у місцевому краєзнавстві зможемо щось врятувати і зберегти. Старі люди, без яких тут ніяк не обійтися, відходять від цього світу і його проблем, забираючи з собою все те цінне, що здобувалося всім попереднім розвитком історії. Для них (як нам не дивно) знання рідного краю було звичним і буденним атрибутом життя, хоча й ніяк не можна оминати внутрішньої краси оповідачів, з якою все це виносилося на «колодкові» обговорення. Такі «народні університети» краєзнавства практично перестали існувати, а молодь здебільшого перестала (внаслідок умов, що склалися) цікавитися минулим своєї «малої» Батьківщини.

Проте ще є можливість при заінтересованості відповідних офіційних кіл, при наявності ентузіастів відновити хоча б спрощені курси цих «університетів». І не задля того, щоб затеоретизувати краєзнавство, зробити його показовим, а щоб практика знайомства з історією рідного краю стала невід'ємною умовою повсякденного життя, навчання в школі. Якщо для минулих поколінь ця умова була реально існуючою, то зараз вона набирає поки що символічного характеру. Розшифровуючи минульшину, ми ніби відмикаємо двері у щось дивовижне, казкове і романтичне. Це потім воно стає наукою, фахом...

Однак, верш ніж йти до бабусь і дідусів, з допомогою яких буде опрацьовуватись анкета, необхідно розробити методичку опитування відповідно до кожного населеного пункту чи регіону. Щоб ті, хто буде це робити, знали до найменших дрібниць предмет розмови, щоб, як-то кажуть, розмова була професійна. Це дуже важливо. Необхідно навчати юних краєзнавців серйозно ставитися до справи, фіксувати найменші деталі, дрібниці, які найчастіше не помічаються під час роботи, але на її наслідки можуть мати вирішальний вплив. Вдосконалюючи анкету, треба домогтися абсолютного охоплення у вивченні певної місцевості. Тому слово за вчителями історії, географії, мови та літератури, за тими, у кого небайдуже серце до дідавіської і батьківської землі, хто прагне знати її найдосконаліше. Все це збагатить не лише неспокоїне серце, яке веде вас на пошуки, а й ту землю, на якій зроблено бодай найменше відкриття.

Хай вас кличуть дороги і люди!

Нижче запропоновану анкету було розроблено працівниками Тернопільського краєзнавчого музею і надіслано на моє прохання ще в 1989 р. директором цього музею В. Лавренюком. Наступного року її було видрукувано в Талалаївській газеті «Трибуна хлібороба» (№ 16, 6 лютого). Подальші зусилля у розповсюдженні анкети були марними.

ТОПОНІМІЧНА АНКЕТА

1. Село (місто, селище міського типу, хутір) _____ району _____ області.
2. Статус і назва населеного пункту: а) у називному відмінку; б) у місцевому відмінку; в) у прикметниковій формі; г) стара назва населеного пункту; д) коли і чому змінювалася назва.
3. Адреса населеного пункту: а) за теперішнім адміністративно-територіальним поділом; б) сільська Рада, район; в) за старим поділом (волость, повіт, губернія); г) назва колгоспу, розташованого на території села; вказати село, де знаходиться центральна садиба колгоспу.

4. Назва найближчого водоймища (річка, озеро, став, болото) та місце розташування населеного пункту щодо водоймища за сторонами світу.

5. Грунти на території села (чорнозем, глина, пісок і т. д.).

6. Походження назви села (назвати документальні і фольклорні джерела, відомості).

7. Час заснування села: а) його перші поселенці; б) головні дати історії села; в) назвати джерела, звідки взято відомості.

8. Склад населення за національністю (якщо були зміни, то коли і чому).

9. Прізвиська, дані сільчанам: а) жителями сусідніх сіл; б) за назвою села та інших причин (від імені, прізвища, спадкоємне, через якийсь випадок і т. д.).

10. Найпоширеніші в селі: а) прізвища; б) прізвиська.

11. Промисли і ремесла, якими займались селяни колись і тепер.

12. Топоніми в межах населеного пункту (записати назви, їх походження, місце розташування і коротку характеристику): а) вулиці; б) кутки; в) площі; г) хутори; д) майдани; е) вигони; є) базари; ж) мочари; з) сади; и) замки, замчища, городища (вказати); і) кладовища; й) перехрестя доріг, вулиць; к) мости, греблі, кладки.

13. Топоніми в околицях населеного пункту: а) поля, лани, ниви, ділянки, урочища; б) пасовища, терловища, пустирі; в) гори, хребти, вершини, шпилі; г) горбки, кургани, могили; д) яри, долини, балки; е) урвища; є) кар'єри; ж) печери; з) гроти; и) шахти; і) окопи; й) вивози; к) кручі.

14. Ліси, бори, гаї, діброви (також вказати переважаючі породи дерев колись і тепер): а) чагарники; б) парки; в) посадки; г) лісосмуги.

15. Ріки, річки, струмочки (де беруть початок і куди впадають):

— довжина, ширина, глибина в межах даного села;

— швидкість течії, колір, смак, температура води;

— характер ґрунту дна, насадження вздовж річки;

а) затоки; б) протоки; в) рукава; г) канали; д) озера, стави, ставки, мочила, інші водоймища; е) джерела, криниці, копанки; є) водоспади, вири; ж) мости, пристані, кладки, переправи, броди; з) береги, болота, торфовища; и) кручі, дамби; і) острови, півострови; й) пляжі; к) місця риболовлі.

16. Число, місяць і рік заповнення _____

17. Прізвище, ім'я та по батькові складача _____

18. Прізвище, ім'я та по батькові, соціальний стан (професія) особи, від якої записувалась розповідь _____

ПРО АВТОРІВ

САВЧЕНКО Володимир Федорович — дійсний член Академії економічних наук України, голова Чернігівського відділення Спільки економістів України.

РОСТАЛЬНИЙ Віталій Миколайович — керівник редакційно-видавничої групи підготовки і випуску тому «Реабілітовані історією».

РЕП'ЯХ Станіслав Панасович — письменник, відповідальний секретар Чернігівської організації Спільки письменників України, лауреат премій В. Сосюра та М. Коцюбинського, заслужений працівник культури Чувашії.

РУДЕНОК Володимир Якович — завідувач відділом Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

МОРОЗОВ Олександр Сергійович — науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею.

САПОН Володимир Миколайович — поет і краєзнавець, завідувач відділом освіти і науки обласної газети «Десяняська правда».

МАХНІЙ Микола Михайлович — викладач Чернігівського педінституту.

КУЦЕНКО Тетяна Григорівна — заступник директора з наукової роботи Чернігівського художнього музею.

ВОІНОВ Святослав Святославович — краєзнавець-колекціонер (м. Новгород-Сіверський).

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою історії України Чернігівського педінституту.

ТКАЧЕНКО Володимир Володимирович — викладач Чернігівського педінституту.

ІГНАТЕНКО Марія Миколаївна — студентка історичного факультету Чернігівського педінституту.

ШЕВЧЕНКО Юрій Юрійович — старший науковий працівник Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

АДРУГ Анатолій Кіндратович — кандидат мистецтвознавства, викладач Чернігівського педінституту.

МАКСИМОНЬКО Володимир Болеславович — лікар (м. Ніжин).

БУТКО Сергій Володимирович — викладач Чернігівського педінституту.

МОСКАЛЕНКО Михайло Андрійович — співробітник районної газети «Борзнянські вісті», автор краєзнавчої книги «На берегах Борзнян-ріки».

АДАМЕНКО Микола Петрович — член Спільки письменників України, лауреат премії Б. Грінченка (проживає в Сосниці).

СОЛОНІКОВА Вікторія Іванівна — бібліограф-краєзнавець обласної бібліотеки ім. В. Короленка.

СТУДЬОНОВА Людмила Валентинівна — зав. відділом краєзнавчої літератури і бібліографії обласної бібліотеки ім. В. Короленка.

КУРАЧ Світлана Михайлівна — головний хранитель Чернігівського художнього музею.

ДЗЮБА Тетяна Анатоліївна — завідувач відділом обласної молодіжної газети «Гарт».

ФТОМОВА Інеса Ігорівна — співробітниця обласної молодіжної газети «Гарт».

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, декан історичного факультету Чернігівського педінституту.

ПЕТРЕЧЕНКО Ірина Євгенівна — провідний археограф сектора польової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України.

ДЗЯБУРА Анатолій Володимирович — житель Чернігова, колишній фронтовик.